

2/91

nachbarsprache niederländisch

Jahrgang 6 (1991), Nr. 2

nachbarsprache niederländisch

Zeitschrift der Fachvereinigung Niederländisch e.V.

Redaktion:

Johan Crasemann

Kurfürstenstr. 126, 5600 Wuppertal 21 (Tel.: 0202/461604)

(verantwortlich für diese Ausgabe)

Drs. Hans Beelen

Universität Oldenburg, FB 11: Niederlandistik

Postfach 2503, 2900 Oldenburg (Tel.: 0441/7982115)

Dr. Heinz Eickmans

Magdalenenstr. 5, 4400 Münster (Tel.: 0251/834447)

Dr. Paul Wolfgang Jaegers

Gallierstr. 72, 5100 Aachen (Tel.: 0241/873363)

Manuskripte und redaktionelle Zusendungen werden an die Adresse eines der Redakteure erbeten.

Rezensionsexemplare und Anzeigen bitte an: Redaktion *nachbarsprache niederländisch*, Magdalenenstr. 5, 4400 Münster.

nachbarsprache niederländisch erscheint zweimal jährlich im April und Oktober. Für die Mitglieder der *Fachvereinigung Niederländisch e.V.* ist der Bezugspreis im Mitgliedsbeitrag enthalten.

Für Nichtmitglieder beträgt der Bezugspreis 40,- DM, für Studenten, Referendare und Arbeitslose 20,- DM.

Abbestellungen sind nur zum Jahresende möglich; sie müssen spätestens zwei Monate vorher bei der Redaktion eingegangen sein.

Die **Fachvereinigung Niederländisch e.V.** will ein Zusammenschluß aller sein, die Interesse an der niederländischen Sprache und Kultur haben und an der Förderung des Niederländischunterrichts in Schulen, Volkshochschulen und Universitäten mitwirken wollen. Diese Förderung soll erreicht werden durch

- die Herausgabe der Zeitschrift *nachbarsprache niederländisch*,
- Beratung und Unterstützung bei der Einrichtung des Faches Niederländisch an Schulen und anderen Bildungseinrichtungen,
- Förderung grenzüberschreitender Kontakte und Partnerschaften mit den Niederlanden und Flandern,
- Organisation wissenschaftlicher und fachdidaktischer Fortbildungsveranstaltungen.

Der Mitgliederbeitrag schließt den Bezug der Zeitschrift *nachbarsprache niederländisch* ein und ist steuerlich absetzbar. Er beträgt DM 40,- jährlich (für Studenten, Referendare und Arbeitslose DM 20,-) Bitte richten Sie Ihre Beitrittserklärung an die Geschäftsführerin der Fachvereinigung Niederländisch:

Ulla Blokker, DNJB im Marstall Clemenswerth, 4475 Sögel (Tel. 05952/207-26)

Gedruckt mit finanzieller Unterstützung der *Nederlandse Taalunie*, des *Landchaftsverbandes Rheinland* und des *Landchaftsverbandes Westfalen-Lippe*.

Textproduktion: spiegelberg medien Wuppertal

Gesamtherstellung: Regensberg Münster.

ISSN 0936-5761

Vreugde en verdriet van Vlaanderen

Nederland en het jongste Vlaamse proza

Eind 1980 verscheen in de *Haagse Post* een geruchtmakend artikel van Aad Nuis en William Rothuizen: 'De literatuur na Boon en Claus. Het leed van de nieuwe Vlamingen'.¹

De beide Nederlandse journalisten gingen op zoek naar jong Vlaams literair talent. Louis Paul Boon, Hugo Claus, Hubert Lampo en Ward Ruyslinck waren in Nederland al jaren bekend en werden veel gelezen. Nederland had pas een grote schare nieuwe schrijvers ingehaald: Frans Kellendonk, Jan Siebelink, Dirk Ayelt Kooiman, Nicolaas Matsier, Doeschka Meijsing, Patrizio Canaponi, alias A.F.Th. van der Heyden. Waren er eigenlijk ook nieuwe schrijvers in Vlaanderen in 1980? Nuis en Rothuizen concluderen na een lange queeste tenslotte, dat Walter van den Broeck in 1980 de enige 'nieuwe' Vlaamse prozaschrijver is, die op enige belangstelling in Nederland kan rekenen. Groot verdriet dus in België.

Sindsdien is er veel veranderd. De kentering vond plaats in 1985, toen Monika van Paemels *De Vermaledijde Vaders* in Nederland opvallend goed ontvangen en verkocht werd. Tom Lanoye en Herman Brusselmans drongen in 1986 tot een breder Nederlands publiek door, met resp. *Een slagerszoon met een brilletje* en *De man die werk vond*. Na hen zijn heel wat nieuwe Vlaamse prozaschrijvers positief ontvangen in de Nederlandse literaire kritiek en behoorlijk tot goed verkocht. Ik noem de namen van Luc Boudens, Rita Demeester, Kristien Hemmerechts, Stefan Hertmans, Bob van Laerhoven, Patricia de Martelaere, Coen Peeters, Leo Pleysier en Brigitte Raskin (die in 1988 de met zeer veel publiciteit omgeven AKO-prijs kreeg).

In 1980 was dat alles nog toekomstmuziek. Nuis en Rothuizen spraken toen o.m. met de schrijver Alstein, die een klein jaar eerder (in november 1979) in het literaire tijdschrift *Kreatief* had gesteld dat de jongste literaire generatie in Vlaanderen

"niet roept en schreeuwt, dat ze in stilte, achter de werktafel bijvoorbeeld, haar weg zoekt."

Alstein zet zich af tegen wat hij de 'literaire folklore' noemt, het in de publiciteit treden van literatoren via dronken handgemeen op een schrij-

1) HP 46 (15 November 1980), blz. 58-65

versfestival of heftige polemieken in de pers en andere media. Hij pleit voor een literatuur

"waarin een schrijver zich niet van zijn werk laat afleiden, slechts dit ene wil: boeken schrijven en hoopt iets (niet veel, iets) te zullen begrijpen van wat zich om hem heen afspeelt, van wat in hem gebeurt. [...] Volwassenheid noem ik dat. Literaire volwassenheid. De schrijver wil geen paljas meer zijn, hij vertoont geen kunstjes; hij legt werk voor. Een stillere generatie, meer niet."²

N.a.v. deze laatste uitspraak vindt men met een zekere regelmaat verwijzingen naar deze zg. 'Stille generatie', grofweg de Vlaamse debutanten van tussen 1970 en 1980. Alstein noemde, behalve zichzelf: Claude van de Berge, Leo Pleysier, Loeki Zvonik, Egbert Aerts, Johnnie Verstraete, Greta Seghers. Het werk van de 'Stille generatie' wordt i.h.a. gekarakteriseerd als 'neo-romantisch': het ongenoegen met en de vervreemding van de werkelijkheid van alledag leidt tot introspectie en bezinning op de historische en maatschappelijke determinatie van het eigen ik. Bij Claude van de Berge leidt die verinnerlijking tot een bijna mystiek te noemen 'mijmerproza'. In zijn korte, fragmentarische roman *De razernij der winderige dagen* (1978) verwoordt Leo Pleysier zijn gevoelens van aantrekking en afstoting voor het Kempense boerenmilieu waaruit hij afkomstig is. Ook veel ander werk is onverbloemd autobiografisch. Mij valt het ontbreken van iedere vorm van relativering in bijna al dit werk op. Er wordt ongetwijfeld oprecht gezocht naar antwoorden op ongetwijfeld belangrijke vragen, maar de toon is er vrijwel steeds één van grote bekommernis en getob.

In het interview met Nuis en Rothuizen in de *Haagse Post* geeft Alstein trouwens nog een tweede reden voor het feit dat de 'Stille generatie' Vlaamse prozaïsten niet tot Nederland doordringt (de eerste reden was de afkeer van 'het openbare'):

"Er is een bewustzijn ontstaan dat er een Vlaamse cultuur is die *niet* noodzakelijk gebonden is aan de Nederlandse cultuur omdat de beide talen op elkaar lijken."

Alstein impliceert hiermee, dat er – om het in literatuurwetenschappelijke termen te zeggen – twee gescheiden literaire systemen bestaan binnen de nederlandstalige literatuur: het Nederlandse en het Vlaamse. Dat idee vindt men vaker verwoord.³

2) Alstein, 'Open brief aan de Van Vlieten in dit land', *Kreatief* 13, afl. 5 (Dec.1979)

3) R.F. Lissens, *De Vlaamse letterkunde van 1780 tot heden*, Brussel/Amsterdam 1967⁴ (Duits: *Flämische Literaturgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*, Köln/

Hugo Brems bv. stelt in 1988

”dat literatuur in Nederland en Vlaanderen ieder een apart systeem vormen met een eigen inwendige structuur en hiërarchie, met eigen kanalen en media. Wel overlappen ze elkaar gedeeltelijk, maar ze vallen niet samen en vormen geen homogeen geheel. [...] geen enkele Nederlandse of Vlaamse auteur heeft in de twee werelden dezelfde plaats. Een schrijver die in Vlaanderen een centrale plaats inneemt, kan in Nederland heel marginaal zijn..”⁴

Nu was Alsteins constatering destijds een tweesnijdend zwaard, want iedereen was het er in 1980 ook in Vlaanderen over eens, dat daar toen niet zoiets als een goed 'literair klimaat' bestond, een voedingsbodem van alerte uitgevers, een volwassen literaire kritiek, een veeleisend en boekenkopend lezerspubliek en literaire tijdschriften met een eigen gezicht. Als er dus al een specifiek Vlaamse cultuur was in 1980, dan stond die er niet best voor!⁵

Wien 1970). Lissens nam onlangs nog eens expliciet stelling: 'Waarom alleen een Vlaamse literatuurgeschiedenis?', in *Dietsche Warande & Belfort* 134 (1989), 685-91. In zijn bijdrage over de stand van zaken in 1985 aan het themanummer 'Grensverkeer in de Nederlandse letteren van nu en toen' in: *Literatuur* 2 (1985) 312-15 gaat Aad Nuis ook van twee literaturen uit! Ton Anbeek schreef dan ook een *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985* (Amsterdam 1990) waarin geen Vlaamse schrijvers voorkomen.

- 4) Hugo Brems, 'De teller en de noemer. De relatie tussen de Nederlandse en de Vlaamse literatuur', *Literatuur* 5 (1988) 34-38. Het citaat op blz. 37. Wellicht is het hier veelzeggend dat de kleine Achille Van den Branden uit Tom Lanoyes verhaal 'Het boek' (uit: 'Een slagerszoon met een brillette', in het Duits vertaald als 'Achille van den Branden' in 'Zeitkristalle', zie noot 17), die, als hij ongeveer 50 is, alle boeken ter wereld blijkt te hebben gelezen, als kind alleen Vlaamse romans leest. 'Literair systeem' is een begrip dat voor het eerst door Juri Tynjanow ontwikkeld werd (in 'Über literarische Evolution' [1927], het makkelijkst bereikbaar in Jurij Striedter [Samenst.], *Russischer Formalismus. Texte zur allgemeinen Literaturtheorie und zur Theorie der Prosa*, München 1971.) Ik beschouw de moderne Nederlandstalige literatuur als een literair polysysteem met een tweetal, binnen de eigen maatschappelijke kontekst dominante, literaire subsystemen. Niet-dominante subsystemen zijn bv. dat van de kinderliteratuur en dat van de detective-roman. De recente belangstelling binnen het Nederlandse subsysteem voor het nieuwste Vlaamse proza zou te beschrijven zijn als de zg. conversie vanuit het Vlaamse systeem naar de periferie (en later wellicht het centrum, waar Claus momenteel de enige levende Vlaming is) van het Nederlandse. Vgl. I. Even-Zohar, 'Polysystem Theory', *Poetics Today* 1 (1979) 287-309.
- 5) Vgl. Paul de Wispelaere, 'Bestaat er een Vlaamse literatuur? Notities over het literaire klimaat in Vlaanderen', in Tom van Deel, Nicolaas Matsier en Cyrille Offermans [Red.], *Het literair klimaat 1970-1985*, Amsterdam (1986) 249-60.

De redactie van *De Vlaamse Gids* voelde zich aangesproken en kwam eind 1981 met een themanummer, dat als titel had: 'Bestaat er een Vlaamse literatuur?'. Er staan drie bijdragen van Nederlanders in dit themanummer. T. van Deel heeft 'geen begrip voor gebrek aan kwaliteit', J. Bernlef meent dat de gebrekkige beheersing van het ABN veel Vlaamse schrijvers nog altijd parten speelt, waardoor het taalgebruik 'door veel Nederlanders als vreemd, ongebruikelijk en vaak zelfs als verkeerd [wordt] beschouwd'. Dat laatste lijkt me geen bezwaar. want Hugo Claus en Louis Paul Boon werden uitstekend verkocht, hoewel de taal in hun werk soms een zeer Vlaamse indruk maakt. De criticus Carel Peeters overtuigt mij meer. Hij heeft werk gelezen van Pol Hoste, Loeki Zvonik, Claude van de Berge, Herwig Waterschoot, Lucienne Stassaert, Robin Hannelore, Patricia Lasoen, Erick Verpale en Greta Seghers, d.w.z. van nogal wat schrijvers die Alstein bij zijn 'Stille generatie' had ingelijfd, en hij was niet bepaald onder de indruk:

"We hebben hier overwegend te maken met provincialistisch experimentalisme, met hoogst traditioneel werk of alles daartussenin ... buitengewoon literair en zwanger van alle afgekloven literaire thema's."

Ook Peeters vindt het literair klimaat in Vlaanderen slecht. Hij spreekt van dilettantisme bij de uitgevers: er worden geen of nauwelijks recensie-exemplaren rondgestuurd, de romans zijn slordig of lelijk uitgegeven. Voorts is er eigenlijk geen sprake van een serieus te nemen literaire discussie waardoor – niet alleen in Nederland, maar ook in Vlaanderen zelf – de belangstelling gewekt of versterkt zou kunnen worden. Datgene wat Alstein de 'literaire folklore' noemde, acht Peeters niet een onwenselijk bijproduct, maar het levend hart van een gezonde literatuur!⁶ Dat is een belangrijke constatering, omdat tot op de dag van vandaag in de Vlaamse literaire kritiek wat meewarig gedaan wordt over literaire polemieken en verschil van mening. Dat zou mediamanipulatie zijn, waar de ware literator de neus hoog voor ophaalt. De afkeer van het openbare zit er diep in.

Rond 1980 worden er door Nederlanders dus drie oorzaken aangegeven voor het gebrek aan belangstelling voor de jongste Vlaamse literatuur:

1. De boeken zijn inhoudelijk niet goed genoeg ('gebrek aan kwaliteit', 'provincialistisch experimentalisme', 'buitengewoon literair en zwanger van alle afgekloven literaire thema's').
2. De uitgevers zijn niet goed genoeg. Ik zal hier verder niet op ingaan. Er is sinds 1980 veel veranderd, veel Vlaamse literaire uitgevers zijn min of meer

6) Vgl. *De Vlaamse Gids* 65 (1981), afl. 6: 'Bestaat er een Vlaamse literatuur?', resp. 13-16 (Van Deel), 17-20 (Bernlef) en 21-25 (Peeters).

overgenomen door Nederlandse'. Ik stel verder vast, dat veel van de jongste Vlaamse prozaschrijvers hun werk bij Nederlandse uitgevers publiceren.

3. De literaire kritiek is niet goed genoeg.

Op dit derde punt wil ik eerst wat dieper ingaan, want hier ligt een echt probleem. In de loop van de jaren zestig was in Nederland de zg. levensbeschouwelijke kritiek zo goed als verdwenen. Vaak wordt hier de naam van het literaire tijdschrift *Merlijn* genoemd, dat vooral naar de literaire werken zelf keek en probeerde om zo ergocentrisch mogelijk te interpreteren. Ik denk, dat hier eerder het verval van de zuilenmaatschappij, de opkomst van de massamedia en het ontstaan van een min of meer homogene en relatief liberale en welvarende lezende middenklasse genoemd mogen worden. Die veranderingen maakten een niet-verzuilde literaire kritiek als door de Merlinisten voorgestaan eerst mogelijk. In Vlaanderen had zich die ontwikkeling in veel minder mate voorgedaan. Ook op dit moment lijkt me de Vlaamse maatschappij aanzienlijk meer verzuild en gesloten dan de Nederlandse. Zoiets is niet goed voor de literatuur en de literatuurkritiek.* Twee Vlaamse literaire critici hadden zich nochtans in de jaren zestig, dankzij hun intelligente en enthousiaste interpretaties, een goede reputatie en daardoor gezag verworven binnen het Nederlandse literaire vertoog: Julien Weverbergh en Paul de Wispelaere. Beiden publiceerden enkele boeken bij Nederlandse uitgevers. Maar Weverbergh werd zelf uitgever en de Wispelaere werd professor en romancier. En beiden werden ouder en gevestigder. Na hen waren er eigenlijk geen gezaghebbende Vlaamse critici meer." De Vlaamse literaire

7) Een analyse van de problemen van het Vlaamse boekenbedrijf bij Eric van den Heuvel, 'De beschikbaarheid van het Vlaamse literaire boek in Nederland', *Ons Erfdeel* 24 (1981), 531-339. Vgl. ook Marc Reynebeau, 'De cijfers achter de letters. Pers en uitgeverij' in het Themanummer 'Cultuur en politiek in Vlaanderen' van *De Nieuwe Maand*, jaargang 29, afl. 9 (sept. 1986), 13-25. De toestand is sindsdien aanmerkelijk verbeterd.

8) Over de Vlaamse kritiek binnen het literair bedrijf: Marc Reynebeau, 'De lezer weet wel beter. Literaire kritiek in Vlaanderen', *Dietsche Warande & Belfort* 131 (1986) 634-41. Reynebeau wijst op de, in vergelijking met Nederland, lage status van literatuur en literaire kritiek in de Vlaamse dag- en weekbladders, die weer samenhangt met het ontbreken van de typisch Nederlandse 'nieuwe vrijgestelengroep' uit de sterke en geprofessionaliseerde quartaire sector.

9) In zijn in noot 5 genoemde bijdrage geeft Paul de Wispelaere "uit persoonlijke ervaring" hoog op van de "spontane sfeer van persoonlijke vriendschap een waardering tussen Nederlandse auteurs en critici en jongere Vlaamse schrijvers die in Nederland uitgaven", die "een uitgebreide Vlaamse medewerking aan Nederlandse kranten en tijdschriften" tot gevolg had.

kritiek raakte, althans vanuit Nederlands zicht, in handen van oninteressante amateurs van de dagbladpers en van maar kort of onregelmatig verschijnende literaire tijdschriftjes of van critici met een te academische smaak. Wie regelmatig de literaire kritiek in *Dietsche Warande & Belfort* en *Ons Erfdeel* leest, weet dat daarvan bijzonder veel door aan de universiteiten werkzame dames en heren wordt geschreven. Dat is aan het jargon en de literaire voorkeur goed te merken. Hugo Boussets studie *Grenzen verleggen. De Vlaamse Prozaliteratuur 1970–1986* (1988) begint al met omineuze woorden:

”De kracht van het Vlaamse proza ligt in het grensverleggende, vormvernieuwende schrijven. Ik zie niemand in Vlaanderen die op het gebied van de meer klassieke, verhalende roman het niveau haalt van W.F. Hermans, Harry Mulisch, Hella Haasse, Alfred Kossmann en vele anderen.”¹⁰

Ik ook niet, maar ik geloof evenmin vurig aan dat Vlaamse talent voor grensverleggend, vormvernieuwend schrijven. Om het minder diplomatiek te zeggen geloof ik, dat hier door Bousset van de nood een deugd gemaakt is. Ook in Nederland wekten de schrijvers en critici die zich aan het 'ander proza' bezondigden al vaak de indruk van een gesloten gemeenschap waarin de *adoration mutuelle* welig tierde, maar in Vlaanderen lijken de alternativo's lange tijd het literaire vertoog te hebben gedomineerd, en dat niet tot voordeel van het Vlaamse proza. Bij een literaire kritiek waar het gaat over 'schriftuur', of 'het aantasten van de mythe van het souverain subject' of de voorkeur voor een literatuur waarin taalexperimenten en 'het taalteken zelf' centraal staan, haken veel modale lezers vrij snel af. In Nederland kan die gewone ontwikkelde lezer(es) een boek al of niet tot een seller maken. Ik acht het duseen groot bezwaar dat in het Vlaamse literaire vertoog één bepaald paradigma, het modernistische, al sinds jaar en dag dominant is.

Slechts schijnbaar in tegenspraak met deze laatste conclusie en dus paradoxaal, mag de constatering heten, dat de kritiek i.h.a. ook erg mild is: het allermooiste zijn natuurlijk onleesbare en menselijk onherkenbare 'texturen', maar een slecht geschreven, ongestructureerd, en warm menselijk bewogen werkje mag zich toch ook al gauw in de hartelijke belangstelling van menig criticus verheugen. Dat komt, omdat de modernistische traditie zozeer op de vorm gefixeerd is, dat de 'vent' nauwelijks interessant

10) Hugo Bousset, 'Grenzen verleggen. De Vlaamse prozaliteratuur 1970-1986. I. Trends, Antwerpen 1988, 9. Een vergelijkbaar standpunt bij de Nederlander J.J. Wesselo in zijn 'Vlaamse wegen. Het vernieuwende proza in Vlaanderen tussen 1960 & 1980, Antwerpen 1983.

gevonden wordt. Goede *bedoelingen* worden dus al gauw met goede *resultaten* verwisseld.

Hiermee rond ik mijn betoog over de kwaliteit en het gezag van de Vlaamse literaire kritiek af en ga terug naar het eerste punt.

Want in de loop van de jaren Tachtig kwamen jonge honden als Brusselmans en Lanoye met een studentikoos satirische en brutale pen ('schriftuur' moet ik hier natuurlijk eigenlijk zeggen) de rust van de grensverleggers en de stille generatie verstoren. Ik schreef al dat Monika van Paemel met *De vermaledijde vaders* de baanbreekster geweest is, maar zij heeft sindsdien geen boek meer gepubliceerd, zodat ze al weer wat uit het oog geraakt is. Herman Brusselmans en Tom Lanoye kregen in Nederland doorgaans veel welwillender kritieken dan in Vlaanderen en halen er herdruk op herdruk. Mede dankzij hen is de belangstelling voor de Vlaamse literatuur sinds 1985 met sprongen gestegen, maar nu is het wéér niet goed. Er spreekt een merkwaardig rancuneuze toon uit menige Vlaamse reactie. Zelfs de door mij zeer gewaardeerde Jos Borré, de belangrijkste criticus van het Vlaamse dagblad *De Morgen*, schrijft in 1989 in *De Vlaamse Gids* in een kort artikel waarin hij feitelijk Carel Peeters' bezwaren tegen de 'afgekloven' thematiek en het clichéachtige van veel Vlaams literair werk herhaalt:

"In plaats van met clichés kan je de lezer ook trachten te verleiden met publicitaire trucs, zoals Brusselmans en Lanoye het doen, met in hun spoor Luc Boudens. Ze beogen doelbewust een schandaalsucces en gebruiken daarvoor, schijnbaar met het grootste gemak, de meest voor de hand liggende mediamechanismen. Ze spelen het zo moeiteloos klaar omdat er vóór hen *niets* was, omdat zwetsen en schelden in Vlaanderen zo al nieuws is, en omdat ze tot hier toe over voldoende talent beschikken om hun mafkezerij op de slappe koord vol te houden. De tijd zal bewijzen dat vooral Brusselmans en Boudens nochtans marginale verschijningen in de Nederlandse literatuur zijn, die een uitweg uit de impasse gezocht hebben in de literaire anarchie (want literaire theorie is ook hun vreemd), maar door gebrek aan vernieuwing in een doodlopend straatje terechtgekomen zijn."¹¹ "Gebrek aan vernieuwing", daar klinkt het dominant literair-kritisch vertoog door. Het verwijt van de publicitaire trucs die Brusselmans, Lanoye en Boudens toepassen om de belangstelling van het publiek te wekken, kan op de mercantiele Hollandse geest die in mij huist weinig

11) Jos Borré, 'Debuteren in Vlaanderen. Commercialisering en particularisme', *De Vlaamse Gids* 73 (1989), 48-51. Het citaat op 51.

indruk maken.¹² En waar het om de marge van de Nederlandstalige literatuurgeschiedenis gaat, daar behoren naar mijn stellige overtuiging ook nogal wat van de schrijvers van het grensverleggend proza en van de stille generatie thuis. Ik vind overigens ook dat Lanoye de beste van het genoemde drietal is: Brusselmans en Boudens publiceren te veel te snel. Maar ze hebben gedrieën in Nederland wél de belangstelling voor nieuwe Vlaamse auteurs zeer doen toenemen. Daartoe zijn de vormvernieuwers en de stille generatie niet in staat gebleken. Bovendien hebben bepaalde boeken van de 'angry young Belgen' mij aanzienlijk meer simpel leesplezier gegeven dan de 'schrifturen' van vormvernieuwers als Ivo Michiels en Daniel Robberechts of werk dat 'voorgelegd' werd door lieden uit de stille generatie als Greta Seghers of Alstein zelve. Een negatief voorbeeld: een in de kritiek steeds weer aangehaalde tekst van Greta Seghers is haar 'Open brief aan de familieleden van het protocollaire leven', het laatste hoofdstuk van Seghers' roman *Het blauwe meisje en de andere kleuren van de verschrikking* uit 1980.¹³ In zijn recente overzicht van het Vlaamse proza 1980–1989 vat Jooris van Hulle, criticus van de *De Standaard*, de inhoud van de open brief als volgt samen: "in rauw-realistische bewoordingen rekent Seghers af met de bekrompenheid van het milieu waarin zij opgroeide", en dat is een juiste samenvatting. Van Hulle meent verder dat de 'Open brief aan de familieleden van het protocollaire leven' zich beweegt "op de rand van het scheldproza". Ik citeer de aanhef om de sfeer van de open brief enigszins te doen meevoelen:

"Dat hadden jullie gewild. Dat ik als een deemoedige zondares naar jullie toe was gekropen met zelfbeschuldigingen waarmee Dostojevski zijn herinneringen uit het ondergrondse begint: Ik ben een ziek mens, ik ben een kwaadaardig mens, ik ben een afstotelijk mens. Op mijn blote knieën, kop op de grond en mea culpa, mea culpa, mea culpa. Zodat jullie het allemaal goed konden zien en goed konden horen en goed konden genieten. Mijn God, nooit komen jullie erachter hoe na ik er aan toe was, aan jullie infame verwachtingen! O, wat hadden jullie je kunnen verkneukelen indien jullie ook nog van binnen in mij hadden kunnen zien! Zo murw als ik was, een slap vod, helemaal niks dat het me nog kon schelen beladen te worden met alle zonden Israëls, met het samengeperste schuldgevoel van de gehele wereld."

12) Ik zie tot mijn plezier dat op 15 maart 1991, de dag dat ik een kortere versie van dit artikel in Bonn als lezing uitsprak voor een vergadering van universitaire neerlandici, in *De Morgen* een stukje van Eric Rinckhout verscheen onder de titel "Tentoonstelling 'Nieuwe namen' in Brussel. Boeken in kistjes". Paul Buekenhout,

Tsja! Lionel Deflo spreekt n.a.v. *Het blauwe meisje* over "een therapeutisch afschrijven van de trauma's die de jeugd en de adolescentietijd van de schrijfster hebben gestigmatiseerd"¹⁴, en binnen het kader van die karakterisering zal de zojuist aangehaalde passage zeker haar plaats hebben. Maar ik moet zeggen dat een met dergelijke grote woorden therapeutisch van zich afschrijven mij als Nederlander uit de Randstad – ook in 1980 – nogal gedateerd voorkomt: hoe is het mogelijk dat zo'n idioot larmoyante tekst keer op keer wordt aangehaald als het gaat om de kwaliteit van het werk van Greta Seghers? Vergelijk dat eens met Reve's onderkoelde *De Avonden* uit 1947, waar ook therapeutisch van zich afgeschreven wordt, of met het zoveel ironischer werk van Herman Brusselmans die ooit sprak van 'die vreselijke klap van *De Avonden*'.¹⁵

Nee, Greta Seghers zal in een ander register moeten schrijven, wil haar werk voor de Nederlandse lezer verteerbaar zijn.¹⁶ Ik heb trouwens enkele

de organisator van die tentoonstelling (over 21 nieuwkomers in de Vlaamse literatuur) stelt vast: "Een aantal schrijvers is de media gaan gebruiken, en de media zijn de schrijvers gaan gebruiken. Ik spreek me er niet over uit of dat een goede of slechte zaak is, het is gewoon opvallend. Ik vraag me af hoe het verder moet, en hoever de media-inmenging kan gaan." Op het moment dat ik het stuk afsluit (half Oktober 1991) verschijnt een themanummer van Maatstaf (1991, 8/9) "Over de Nederlandse literatuur nu". Hugo Brems, 'Geschuivel van voeten. Gedachten over Vlaamse literatuur' (blz. 93-99) blijkt ongeveer hetzelfde standpunt als ik in te nemen: de Vlaamse literatoren moeten Brusselmans c.s. juist dankbaar zijn, omdat er eindelijk weer een beetje leven in de literatuur is gekomen. Brems gaat alweer een stap verder dan ik als hij Van Paemels 'De Vermaledijde Vaders' "eerder een eindprodukt van een romantype dan een model voor de toekomst" noemt, "maniëristisch, vermoeiend, drammerig en uiteindelijk schraal".

- 13) Vgl. bv. J. Gerits in het lemma over Greta Seghers in: Ad Zuiderent e.a., 'Kritisch Lexikon van de Nederlandstalige Literatuur na 1945', 5. Lionel Deflo, 'Greta Seghers: bevrijdend schrijven uit de kooi van het verleden' in: Lionel Deflo, 'Bij nader inzien' (1985, 110-119, i.h.b. 110-113. Hugo Bousset, 'Grenzen Verleggen' I. Trends (1988), 102. Jooris van Hulle, 'Ik schrijf zoals ik schrijf'. Vlaamse proza 1980-1989 (1990), 100.
- 14) Deflo (zie noot 13), 110.
- 15) In een interview met Corine Spoor in De Tijd van 24 Oktober 1986: 'Herman Brusselmans: Een goede schrijver heeft geen klimaat nodig.'
- 16) In het in noot 4 genoemde artikel meent Hugo Brems dat er in Vlaanderen "een blijvend substraat" bestaat, dat een typisch Vlaamse poëtische uitmaakt: dat substraat "heeft te maken met expressie en belijdenis, met emotionaliteit en intuïtie, op formeel vlak met zin voor decoratie en estheticisme, met beeldspraak en taalweelde, met vormelijke losheid. Wat de mentaliteit betreft komen termen voor de geest als nonchalance en improvisatie."

interviews met Greta Seghers gelezen waarin zij haar literatuuropvatting uiteenzet en daarin overtuigt ze mij wél! Als bij wel meer schrijvers is haar literatuuropvatting interessanter dan haar werk. Praten over literatuur is veel makkelijker dan literatuur schrijven. Ik besef dat ook mij hier enige bescheidenheid past.

Weg nu van de stille generatie, over naar het allernieuwste Vlaamse proza. Blijkbaar raken bij nogal wat Nederlanders schrijvers als Brusselmans en de zijnen, maar ook een Van Paemel en een Kristien Hemmerechts een gevoeliger snaar dan Alstein of Seghers.¹⁷ Waar zit hem dat in?

Voor de 'Mooie jonge goden'¹⁸ staat dat wel vast. Dat zit in hun gewiekste verkooptechniek, hun eigentijdse, ironische toon, hun – vooral voor een jongere Nederlandse generatie – herkenbare thematiek. Daarbij beschrijven ze bijna steeds personages die op een prettige, althans interessante, manier onaangepast zijn, iets wat in Nederland met zijn traditie van non-conformisme altijd goed valt. En het is mijn these dat ze succesvol zijn, omdat ze niet de verschillen tussen Vlaanderen en Nederland benadrukken, maar de overeenkomsten. In hun werk en in interviews laten ze met grote regelmaat weten dat ze weinig zien in een eigen Vlaamse cultuur. De literaire traditie van het Vlaams modernistisch avant-garde proza is vooral door Lanoye consequent aangevallen.¹⁹ Uit ieder boek van Brusselmans blijkt dat hij een groot bewonderaar van Gerard Reve moet zijn.

17) Werk van Kristien Hemmerechts, Herman Brusselmans, Stefan Hertmans en Tom Lanoye is te vinden in Herbert van Uffelen [Samenst.], 'Zeitkristalle'. Erzählungen aus dem Niederländischen, Mönchengladbach 1991. Van Luc Boudens is een verhaal vertaald in het ook door Van Uffelen samengestelde themanummer 'Niederländische Literatur' van het 'Magazin für Kultur und Politik' Juni 5 (1991) afl. 1,20-22 "Zwei Schöne Vasen" [uit 'Vrijdag visdag', Antwerpen 1988]. In dat nummer ook een eerste inventarisatie van het werk van de nieuwste Vlaamse generatie: Bernd Kehren, 'Flandern - Land der schönen jungen Götter', 24-28.

18) Mooie jonge goden is de door Herman Brusselmans bedachte titel van een bloemlezing uit het jongste Vlaamse proza die in 1986 verscheen.

19) Het aardigste in 'De moord op het woord. Een treurspel in vier bedrijven' uit Vroeger was ik beter, Amsterdam 1989. De schrijver Frans Potsmoel verzet zich ertegen dat zijn 'talige oefentochten', zijn 'linguistische expedities' en 'autonome taalkernen' romans of dichtbundels genoemd worden: "Met mijn muzikaal onzuivere prozavelden en mijn tekstkritische dwangbuizen zet ik de bourgeois lezer grondig voor de schut". Potsmoel werkt nl. aan "een levensomvattende prosatuur [...] met een sterk poëtische, egotistische en seriële inslag. Dergelijke prosatuur noem ik een opus." In het laatste bedrijf verschijnt 'de auteur van dit treurspel' op het toneel, die laat weten dat alle bovenstaande literatuurwetenschappelijke omschrijvingen afkomstig zijn uit een artikel van de criticus Hugo Bousset!

Verveling en 'zinloze feiten' zijn de overheersende thema's in vrijwel al zijn werk. In Brusselmans' nieuwste boek, *Exschrijver*, schreeuwt een hysterisch meisje tegen hem: "Jouw romans hebben geen verhaal, dreinen maar door en door, er gebeurt nooit iets wat de moeite waard is!" Reactie van de schrijver: "Ze heeft het over mijn romans, maar ook over haar eigen leven. Sommige mensen worden hysterisch van wat ik heb geschreven. Omdat ik heb geschreven wat waar is: nooit gebeurt er iets wat de moeite waard is, behalve misschien de troost."²⁰

Er wordt veel autobiografisch geschreven, dat lijkt sowieso de heersende trend, maar in het algemeen op een onzwaarwichtige manier, al schuwt men het grote woord evenmin: Alstein wou geen paljas meer zijn, maar Lanoye, Brusselmans en Boudens spelen die rol met overgave. De 'pose' is misschien wel het meest typerende element van hun hele werk. Een dichtbundel van Lanoye heet *In de piste* en één van de onderafdelingen van die bundel heet 'Send in the clowns'. De clown is niet alleen een paljas, zoals we weten, maar ook een melancholicus. Brusselmans coquetteert met zijn angsten, zijn drankzucht en zijn fascinatie voor het ewig weibliche. Lanoye werkte zijn bundel *Een slagerszoon met een brillette* zelfs om tot een theaterperformance en in het prachtige laatste verhaal daaruit, 'Oh land der blinden', staat Lanoye zelf op het podium van *l'Olympia* in Parijs. 'Oh land der blinden' is een op de rand van het melodrama balancerende hommage aan Lanoyes bewonderde oudere broer, die blijkbaar in 1980 bij een auto-ongeluk is omgekomen.²¹ Daarop doelde ik zojuist, toen ik zei dat

Claude van de Berge wordt door Lanoye op de korrel genomen in 'Van de Berge die boeken baart' (ook in 'Vroeger was ik beter'). Van de Berge moet het ook vaak ontgelden in Brusselmans' satirische 'De Geschiedenis van de Vlaamse Letterkunde', Antwerpen 1988.

- 20) Ex-schrijver, Amsterdam 1991, 258-9. Brusselmans publiceerde bijzonder veel, niet altijd even geslaagd. De betere romans zijn 'De man die werk vond' (1985), 'Heden ben ik nuchter' (1986), 'Dagboek van een vermoeide egoïst' (1989). Secundaire literatuur bestaat nog niet veel. Er is het lemma (door Ed van Eeden, gedateerd februari 1990) in het Kritisch Lexikon (zie noot 15) en een nogal negatief artikel van Lut Missinne, 'Jupiler tegen het huilen. Het fenomeen Herman Brusselmans' in *Dietsche Warande & Belfort* 133 (1988), 513-7.
- 21) Twee oudere verzamelingen van Lanoye, 'Rozegeur en maneschijn' (1983) en 'Het circus van de slechte smaak' (1986) werden (grotendeels) herdrukt als 'Vroeger was ik beter' (1989). Verder publiceerde hij twee romans: 'Alles moet weg' (1988) en 'Kartonnen dozen' (1991). Secundaire literatuur: Georges Wildemeersch, 'Tom Lanoye en de kat van Ferdinand Schietegat', in *De Vlaamse Gids* 71 (1987), afl. 1, 2-10. In het Kritisch Lexikon (zie noot 15) is het lemma (van februari 1988) over Lanoye geschreven door Jan Flamend.

deze schrijvers het grote woord toch niet schuwen. Zelfs in een absurde schelmenroman als Luc Boudens' *Het zijn lange dagen* blijkt de 25-jarige hoofdpersoon en 'schrokkerig herenverleider' Stefan Meirhaeghe een melancholicus die met een zekere regelmaat in radeloze tranen uitbreekt. *Het zijn lange dagen* is in de Vlaamse literatuur overigens interessant, omdat Stefan Meirhaeghe, voor zover ik zien kan, de eerste homoseksuele hoofdpersoon in een Vlaams boek is, die geen enkel probleem met zijn erotische voorkeur heeft.²² De roman is verder opmerkelijk door de bijzonder Vlaamse 'setting' en de wrede humor. In *De Morgen* van 25 augustus 1989 verscheen een negatieve bespreking (door Jef Verheyen) van *Het zijn lange dagen*. Terecht constateert Verheyen dat Stefan Meirhaeghe met zijn cynisme en agressieve grootsprakerigheid zijn eigen angst en onzekerheid wil verbergen, maar vervolgens maakt hij Boudens het onterechte verwijt dat hij Meirhaeghe "nergens tot een tragische figuur weet te maken". Meirhaeghe is nl. helemaal geen tragische figuur, hij is niet tragischer dan ieder ander, hij is een *Elckerlyc* onzer dagen, een zoekende in de woestijn, iemand die bij de hem blijkbaar opgelegde rol de juiste pose probeert te vinden.

Tenslotte de interessantste Vlaamse jonge god, die een godin is: Kristien Hemmerechts.

In een interview liet ze weten dat Nederland en Vlaanderen voor haar cultureel gesproken één gebied vormen, met Amsterdam als culturele hoofdstad. Van een specifiek Vlaamse cultuur wil ze niet horen, al betreurt ze het gebrek aan belangstelling voor Vlaanderen, dat veel Nederlanders in haar ogen hebben: "Ik vindt dat arrogant en ergerlijk".²³

In Hemmerechts' werk draait het eigenlijk steeds om het menselijke verlangen. Juist in onze geseculariseerde welvaarts- maatschappij met al haar rechten, plichten en regels verwachten de mensen zóveel van het leven, dat het wel móet teleurstellen. Ze eisen geluk, maar krijgen dat uiteraard niet. Als het verlangen zich niet op de toekomst richt, maar op het verleden, dan uit het zich als gemis of als heimwee, iets waar veel van Hemmerechts' figuren mee kampen. De reactie van de meeste personages

22) Boudens debuteerde met 'Vrijdag visdag' (1988). Daarop volgde 'De tiende provincie' (1988), dat zich afspeelt in het gebied in Nordrhein-Westfalen waar Belgische soldaten gelegerd zijn. Op 'Het zijn lange dagen' (1989) volgde 'Het lijden van de jonge Werner' (1990), dat grandioos mislukt is.

23) Noor Hellmann, 'Gesprek met Kristien Hemmerechts. Ik benijd de koeien', in CS NRC Handelsblad, 2 November 1990.

in Hemmerechts' werk op de 'breuk der dromen' is al door J.C. Bloem in zijn debuutbundel *Het Verlangen* (1921) verwoord:

Ik trek mij allengs in mijzelf terug.

En ach, zelfs die mij beter moesten kennen,

Ik schijn hun wellicht liefdeloos en stug.²⁴

Een ogenschijnlijk nauwelijks gemotiveerde eenzelligheid en stugheid, een onvermogen tot intermenselijke communicatie kenmerkt alle, vrijwel steeds vrouwelijke, protagonisten in de romans en verhalen van Kristien Hemmerechts.²⁵ De afstandelijkheid van de hoofdpersonen wordt dan ook nog eens benadrukt door de uiterst afstandelijke stijl. De pathetiek van het door mij aangehaalde fragment van Greta Seghers is ondenkbaar in enig werk van Hemmerechts. Het is wellicht haar impliciete protest tegen de exuberante Vlaamse literaire traditie van 'expressie en belijdenis'.²⁶ In een interview verklaart Hemmerechts dat de lezer het verhaal 'Woorden' uit *Weerberichten* kan lezen als haar programma. Daar heeft de vertelster een zoon, die alle sporen van zijn overleden vader uit huis verwijderd. Typisch Hemmerechts is het feit dat een motivatie voor deze daad ontbreekt. Ook de verteller of vertelinstantie zal nooit een psychologische duiding van het gedrag van een personage geven. De interpretatie wordt aan de lezer overgelaten. In 'Woorden' staat nergens dat er conflicten tussen vader en zoon waren, of dat de vader zijn gezin verwaarloosde. Hij was een veelschrijvende geleerde, maar de zoon wil na de opruimingsactie geen woord meer spreken: "Hij had de hele nacht gewerkt om alle woorden uit het huis te verwijderen en hij zorgde ervoor dat hij geen nieuwe binnenliet". Hij wordt (net als bv. de grootmoeder in *Een Zuil van Zout*) een zwijgende waarnemer: "Er wordt ontvangen, maar niet uitgezonden". Waarover men niet spreken kan, daarover moet men zwijgen! Wat hier aan menselijke kwetsuur verborgen wordt, laat zich voorlopig slechts raden. Hemmerechts' werk schreeuwt om een literatuurpsychologische benadering.

Veel van haar figuren weigeren de alledaagse 'realiteit' te accepteren en vluchten in asociaal gedrag, soms ook in gekte. De normale maatschappe-

24) J.C. Bloem, 'Liefde', *Verzamelde Gedichten* (1968), 91

25) Zij publiceerde drie romans: 'Een Zuil van Zout' (1987), 'Brede Heupen' (1989), 'Zonder Grenzen' (1991) en twee verhalenbundels: 'Weerberichten' (1988) en 'S'Nachts' (1989). Ik ken maar één algemene studie: Jos Gerits, 'Hoe breed zijn de heupen van de ijskoningin. Over het werk van Kristien Hemmerechts', in *Ons Erfdeel* 32 (1989), 723-9.

26) Zie noot 16.

lijke rolpatronen bevredigen hun absoluut niet, maar ze weten ook niet wat ze wél willen. Het zijn doorsneemensen zonder de intellectuele kracht of vermogens om zelf een bevredigend wereldbeeld te creëren. Ze zijn evenmin in staat hun gevoelens van onvrede onder woorden te brengen of te duiden. In de kritiek is regelmatig opgemerkt dat Hemmerechts' personages het leven stuurloos en illusieeloos ondergaan. En in het zoëven genoemde interview blijkt Hemmerechts ook zelf nogal fatalistisch:

"De dingen gebeuren, omdat ze gebeuren [...] De mensen koesteren graag de illusie dat al hun handelingen voortkomen uit een soort wilsbeslissing, iets waartoe ze na lang nadenken gekomen zijn. Ik denk dat dit niet zo is. [...] Mensen moeten leren aanvaarden dat hun leven in sterke mate door het toeval wordt geregeerd."²⁷

Laura, de hoofdpersoon van de roman *Brede Heupen* (1989) doorziet het best van al Hemmerechts' romanfiguren haar eigen wezen: "Het zou beter zijn om geen geheugen te hebben, besloot ze, en om het verleden niet te kunnen onthouden, want verleden riep heimwee op, ongeacht de aard van het verleden [...] heimwee dat volslagen onredelijk is" (blz. 191).

De formulering van Cees Nooteboom van ongeveer dezelfde gedachte aan het begin van *Rituelen* is in Nederland al vrijwel klassiek geworden: "Herinnering is als een hond die gaat liggen waar hij wil". Daarmee zijn we dan aangekomen bij een thematiek die vaak typisch is genoemd voor de serieuze literatuur uit onze eigen tijd. Vanuit een filosofische skepsis onderzoeken de schrijvers de wereld. "Werkelijkheid" blijkt dan een hoogst subjectief begrip, dat wordt opgebouwd uit persoonlijke ervaringen, collectief overgenomen waarden en volkomen redeloze illusies. Schijn en wezen van dingen en mensen lopen op een onontwaarbare manier dooreen. Heden, verleden en toekomst blijken bepaald geen eenduidige begrippen. Het geheugen en de herinnering leggen het individu de meest onverwachte valstrikken.

Gedeeltelijk in navolging van, gedeeltelijk gelijktijdig met oudere auteurs als Hella Haasse, Willem Brakman en Cees Nooteboom thematiseerden de in de aanhef van dit stuk genoemde nieuwe Nederlandse schrijvers de vraag naar het wezen van onze werkelijkheidservaring: "Literatuur is een vorm van onderzoek door middel van de verbeelding" (Kellendonk). Ze zetten zich zowel tegen het modernistische 'ander proza'

27) Piet de Moor, 'Als alles uitgelegd wordt, voel ik me bedrogen. Kristien Hemmerechts over haar voorkeur voor het versluieren', *Vrij Nederland* Boekenbijlage 19 maart 1988.

af, als tegen de strikt realistische verteltrant van anekdotische schrijvers als Heere Heeresma en zijn epigonen. In Vlaanderen hebben de realistische vertellers en de modernistische bouwers aan een opus het literair klimaat langer bepaald dan in Nederland. Maar het ziet er nu toch naar uit dat ook in Vlaanderen een nieuwe lente aangebroken is, met een nieuw geluid.

Ik verwacht dat vooral Tom Lanoye en Kristien Hemmerechts de zomer met vlag en wimpel zullen halen.

Wederzijdse stereotypen van Duitsers, Belgen en Nederlanders in een Europese context

Een nationaal stereotype bestaat uit associaties tussen persoonlijkheidstrekken en nationale categorieën. Persoonlijkheidstrekken zijn bijvoorbeeld kenmerken van personen als agressief, lui, verlegen en hulpvaardig. Nationale categorieën zijn bijvoorbeeld groepsaanduidingen als Nederlanders, Belgen en Duitsers.

Nationale stereotypen kunnen op diverse manieren worden vastgesteld, bijvoorbeeld door de analyse van nieuwsberichten, tv-series (denk aan de Britse serie 'Allo, allo'), films, door observatie en door mensen te ondervragen.

Wij hebben de laatste methode gevolgd. De respondenten in dit onderzoek waren 277 leerlingen van de hoogste klassen van zeven scholen voor hoger algemeen en voorbereidend wetenschappelijk onderwijs in Denemarken (Kastrup), Groot Brittanië (Walton, in het zuiden van Engeland), Nederland (Geldrop), België (Dendermonde, in Vlaanderen), de Bondsrepubliek Duitsland (Lübbecke, in Noord-Duitsland), Frankrijk (St.-Cyr) en Italië (Imola, ten noorden van Rome). Ook een school in het Luxemburgse Esch nam aan het onderzoek deel, maar deze gegevens zijn niet verwerkt. De scholen werden benaderd in het kader van het *Europroject* van het Strabrecht College in Geldrop, een uitwisselingsprogramma tussen scholen uit de landen van de Europese Gemeenschap.

De gebruikte vragenlijst werd in de betreffende talen in december 1989 en januari 1990 klassikaal en vrijwillig ingevuld. Rond deze tijd viel de muur in Berlijn, maar de vereniging van Duitsland was nog geen politiek *topic*. Veertig Deense, 34 Engelse, 51 Nederlandse, 43 Belgische, 43 Duitse, 28 Franse en 38 Italiaanse leerlingen namen aan het onderzoek deel. De man/vrouw verdeling over alle respondenten was 53/47%. De Belgische respondenten waren echter overwegend mannen (98%) en de Italiaanse respondenten allen vrouwen; voor de overige landen liep de man/vrouw ratio van 59/41 in Engeland tot 44/56 in de Bondsrepubliek.

In de vragenlijst moesten de leerlingen een aantal kenmerken aangeven van Denen, Engelsen, Nederlanders, Belgen, Duitsers, Fransen en Italianen. Er werden per bevolking 22 kenmerken aangeboden. Deze waren: intelligent, godsdienstig, eerlijk, genieten van het leven, egoïstisch, individualistisch, ambitieus, vriendelijk, hard werkend, emotioneel, competi-

tief, wetenschappelijk ingesteld, efficiënt, sympathiek, invoelend, behulpzaam, agressief, overheersend, assertief, onafhankelijk, rijk en trots. De kenmerken werden ontleend aan eerder onderzoek van Eagly en Kite (1987) en Jonas en Hewstone (1986), aangevuld met enkele nieuwe attributen. De respondenten werd gevraagd op een schaal van 0 % ('(bijna) geen') tot 100 % ('(bijna) allemaal') aan te geven hoeveel procent van iedere nationale groep elk van de eigenschappen bezit.

Het gaat om een beperkte studie. Inhoeverre de oordelen van de respondenten representatief zijn voor de betreffende nationale bevolking kan niet worden vastgesteld. Ik zal als volgt tewerk gaan. Eerst wordt aangegeven hoe de oordelen van Nederlanders, Duitsers en Belgen over elkaar luiden. Centraal staat het oordeel van de Nederlanders over de Duitsers, maar als context hanteer ik het oordeel terug van de Duitsers over de Nederlanders en het oordeel van beide over de Belgen.

Tabel 1: Oordelen van Nederlanders over Duitsers

Kenmerken	Ne
Intelligent	57%
Wetenschappelijk	63%
Efficiënt	63%
Hardwerkend	62%
Behulpzaam	49%
Invoelend	42%
Sympathiek	51%
Vriendelijk	55%
Emotioneel	43%
Eerlijk	51%
Individualistisch	60%
Onafhankelijk	66%
Egoïstisch	65%
Trots	76%
Ambitieuus	69%
Assertief	71%
Competitief	77%
Dominant	64%
Agressief	57%
Levensgenieters	62%
Religieus	48%
Rijk	70%

Na de weergave van deze oordelen en hun onderlinge vergelijking, zal ik ingaan op de vraag welke van deze oordelen nationale stereotypen mogen worden genoemd. Hiervoor zal ik als context de oordelen van alle onderzochte nationale groepen hanteren, dus ook de oordelen van de Engelsen, Fransen, Italianen en Denen over de Duitsers.

Als we de oordelen van de Nederlanders over de Duitsers bekijken, dan zien we een ambivalent beeld. In tabel 1 zijn de kenmerken die de Nederlanders aan meer dan 60% van de Duitsers toedichten vet weergegeven.

De Duitsers worden gezien als wetenschappelijk en efficiënt, als harde werkers, die rijk zijn en van het leven genieten, maar ook als trots, egoïstisch, individualistisch, assertief, competitief, ambitieus en dominant.

Tabel 2: Oordelen over Belgen

Kenmerken*	Waarnemers		
	BE	NE	DU
Intelligent	63%	50%	51%
Wetenschappelijk	60%	48%	44%
Efficiënt	61%	47%	47%
Hardwerkend	66%	63%	52%
Behulpzaam	64%	69%	61%
Invoelend	63%	59%	50%
Sympathiek	64%	70%	60%
Vriendelijk	64%	72%	70%
Emotioneel	54%	57%	55%
Eerlijk	62%	67%	57%
Individualistisch	60%	42%	45%
Onafhankelijk	55%	55%	46%
Egoïstisch	57%	34%	47%
Trots	53%	58%	60%
Ambitieuus	60%	46%	50%
Assertief	50%	49%	57%
Competitief	60%	45%	44%
Dominant	40%	29%	35%
Agressief	43%	34%	39%
Levensgenieters	63%	65%	65%
Religieus	51%	56%	48%
Rijk	62%	47%	41%

* Een significant verschil van de overige oordelen is onderstreept aangegeven (Turkey-B.05).

Het lijkt erop dat het beeld van de Nederlanders omtrent de Duitsers niet al te positief is. Een dergelijk oordeel – de Nederlanders hebben een negatief beeld van Duitsers – is snel geveld. Maar is het ook juist? Laten we dit beeld eens vergelijken met het beeld van de Nederlanders over de Belgen en het beeld van de Belgen over de Nederlanders. Ik geef beide tabellen, maar geef daarbij ook de oordelen van de Duitsers over de Nederlanders en Belgen en het zelfbeeld van elk van de drie groepen – Duitsers, Nederlanders en Belgen. Hierdoor ontstaat steeds een vergelijkingscontext waardoor de relativiteit van de oordelen duidelijk wordt. Bovendien laat de vergelijking met het zelfbeeld zien waar het grootste contrast bestaat tussen het oordeel dat een bevolking over zichzelf heeft en het stereotype van de buitenstaanders. De oordelen over de Belgen zien we in tabel 2.

Vergelijken we deze oordelen, dan zien we de volgende verschillen in het beeld over de Belgen. We hoeven alleen maar op de onderstreepte percentages te letten, want de overige verschillen zijn statistisch niet betekenisvol. Wat opvalt is dat de Belgen nogal positief over zichzelf denken. Alleen vinden ze zichzelf minder vriendelijk dan ze worden gevonden door Nederlanders en Duitsers. Door Nederlanders worden de Belgen als vriendelijk en zachtaardig (althans als niet agressief en niet dominant) gezien; door de Duitsers als wat zelfbewuster en minder hardwerkend. In tabel 3 zijn de significante verschillen samengevat.

Tabel 3: Vergelijking oordelen Belgen, Nederlanders en Duitsers over Belgen

BELGEN zijn volgens:

henzelf	Nederlanders	Duitsers
– intelligent	– hardwerkend	– niet egoïstisch
– wetenschappelijk	– behulpzaam	– assertief
– efficiënt	– invoelend	– niet dominant
– hardwerkend	– sympathiek	
– invoelend	– vriendelijk	
– egoïstisch	– eerlijk	
– individualistisch	– niet egoïstisch	
– ambitieus		
– competitief		
– rijk		

Op dezelfde manier kunnen we kijken naar het oordeel van de Duitsers over de Nederlanders (zie tabel 4). De Duitsers zien de Nederlanders als aardige, sympathieke levensgenieters. De Nederlanders zelf hebben een heel wat ambivalenten zelfbeeld: wetenschappelijk en efficiënt, maar ook ambitieus en agressief.

Tabel 4: Oordelen over Nederlanders

Kenmerken*	Waarnemers		
	BE	NE	DU
Intelligent	63%	49%	54%
Wetenschappelijk	65%	54%	49%
Efficiënt	64%	55%	53%
Hardwerkend	60%	56%	57%
Behulpzaam	57%	56%	63%
Invoelend	55%	51%	53%
Sympathiek	59%	54%	65%
Vriendelijk	58%	60%	68%
Emotioneel	51%	58%	57%
Eerlijk	48%	53%	57%
Individualistisch	61%	58%	53%
Onafhankelijk	63%	60%	53%
Egoïstisch	58%	65%	50%
Trots	63%	75%	59%
Ambitieuus	67%	64%	59%
Assertief	63%	68%	57%
Competitief	63%	70%	51%
Dominant	44%	58%	41%
Agressief	51%	53%	41%
Levensgenieters	57%	51%	62%
Religieus	40%	41%	48%
Rijk	65%	55%	51%

* Een significant verschil van de overige oordelen is onderstreept aangegeven (Turkey-B.05).

Het beeld van de Belgen over de Nederlanders is negatief. De Belgen zien de Nederlanders als egoïstisch en hooghartig, dominant en agressief. In tabel 5 zijn de verschillen samengevat.

Nu tenslotte het beeld van de Nederlanders over de Duitsers, met het beeld van de Belgen en het zelfbeeld van de Duitsers als vergelijkingsstandaard (zie tabel 6).

Tabel 5: Vergelijking oordelen Nederlanders, Belgen en Duitsers over Nederlanders

NEDERLANDERS zijn volgens:

henzelf	Nederlanders	Duitsers
– intelligent	– egoïstisch	– sympathiek
– wetenschappelijk	– trots	– vriendelijk
– efficiënt	– assertief	– levensgenieters
– onafhankelijk	– dominant	– competitief
– ambitieus	– agressief	
– competitief		
– agressief		
– rijk		

Tabel 6: Oordelen over Duitsers

Kenmerken*	DU	BE	NE
Intelligent	65%	61%	57%
Wetenschappelijk	74%	66%	63%
Efficiënt	69%	73%	63%
Hardwerkend	74%	71%	62%
Behulpzaam	56%	56%	49%
Invoelend	50%	50%	42%
Sympathiek	57%	57%	51%
Vriendelijk	56%	61%	55%
Emotioneel	50%	45%	43%
Eerlijk	53%	57%	51%
Individualistisch	59%	62%	60%
Onafhankelijk	66%	68%	66%
Egoïstisch	66%	59%	65%
Trots	65%	72%	76%
Ambitieus	75%	70%	69%
Assertief	60%	68%	71%
Competitief	71%	66%	77%
Dominant	61%	62%	64%
Agressief	54%	56%	57%
Levensgenieters	51%	56%	62%
Religieus	42%	51%	48%
Rijk	67%	67%	70%

* Een significant verschil van de overige oordelen is onderstreept aangegeven (Turkey-B.05).

De Duitsers wijken in hun zelfbeeld niet sterk af van het beeld dat de Belgen en Nederlanders hebben, ze vinden zichzelf alleen wat wetenschappelijker. De Belgen springen eruit met hun oordeel over de Duitsers als efficiënt, assertief en religieus. Het is duidelijk dat dit geen negatief beeld is. De Nederlanders vinden minder dan de andere twee dat de Duitsers zulke harde werkers zijn. Wel vinden ze hen vooral trots, assertief, competitief en levensgenieters. Dit beeld is ambivalent, maar niet uitgesproken negatief. In tabel 7 zijn de verschillen samengevat.

Tabel 7: Vergelijking oordelen Duitsers, Belgen en Nederlanders over Duitsers

DUITSERS zijn volgens:

henzelf	Belgen	Nederlanders
– wetenschappelijk	– efficiënt	– minder hardwerkend
	– assertief	– trots
	– religieus	– assertief
		– competitief
		– levensgenieters

We hebben nu een eerste nuancering aangebracht in de gegevens van tabel 1. Eigenlijk is het beeld van de Belgen over de Nederlanders veel negatiever dan dat van de Nederlanders over de Duitsers. Het is de moeite waard om dat vast te stellen. Bij een kranke-interview heb ik daarom wel eens gezegd dat 'de Nederlanders de Duitsers van de Belgen' zijn. Die uitspraak berust op de veronderstelling dat Nederlanders een uitgesproken negatief beeld van de Duitsers hebben. Deze gegevens van zojuist laten echter geen extreem negatief beeld zien. Zijn onze gegevens onjuist, of is het idee dat Nederlanders negatief over Duitsers denken zelf een vooroordeel?

De volgende interpretaties zijn mogelijk:

1. De gegevens werden verzameld in het zuiden van Nederland. Het is mogelijk dat het stereotype van de Duitsers in het zuiden van Nederland minder negatief is dan in het noorden en westen.
2. De gegevens betreffen jongeren van 16 tot 18 jaar. Het is mogelijk dat de jongere Nederlandse generatie een minder negatief beeld heeft van Duitsers dan de oudere generatie. Deze beide mogelijkheden kunnen we niet toetsen.
3. Wellicht is het idee dat Nederlanders een negatieve houding hebben tegenover de Duitsers een fictie. Daar kunnen we wel iets over zeggen.

In de vragenlijst werd aan de respondenten gevraagd aan te geven in hoeverre ze de diverse nationaliteiten als volk sympathiek vonden (zie tabel 8). Het blijkt dat er vier keer een gemiddeld negatief oordeel wordt uitgesproken en een van die negatieve oordelen is van Nederlanders over Duitsers.

Tabel 8: De mate waarin een andere nationaliteit 'een sympathiek volk' wordt gevonden

Waarnemers	Beoordeelde nationaliteiten*						
	Denen	Engelsen	Nederlanders	Belgen	Duitsers	Fransen	Italianen
DENEN		55	66	63	60	40(-)	53
ENGELSEN	62		60	56(-)	61	54(-)	49
NEDERLANDERS	68	60		72(+)	44(-)	58	68
BELGEN	56	55	52(-)		53	59	61
DUITSERS	69	55	64	60(-)		68	65
FRANSEN	61	39(-)	73	74(+)	59		69
ITALIANEN	65	62	75(+)	67	55	62	
Gemiddeld	64	55	65(+)	65(+)	55	57	59

* Significante verschillen in de beoordeling van nationaliteiten (per waarnemer) zijn vet weergegeven

Het is overigens niet het meest negatieve oordeel van de vier. De Denen zijn nog negatiever over de Fransen, en de Fransen nog negatiever over de Engelsen. Uit deze gegevens blijkt dus dat de altijd veronderstelde negatieve houding van Nederlanders t. o. v. Duitsers, hoewel misschien wat overdreven - althans voor deze respondent groep - niet zonder meer een fictie is.

4. Een vierde mogelijkheid is dat de Nederlanders wel een beeld hebben van de Duitsers dat negatieve kenmerken bevat, maar hierin niet erg afwijken van de overige buurlanden van Duitsland. De negatieve kenmerken vormen in dat geval niet een specifiek Nederlands stereotype van de Duitsers.

De laatste mogelijkheid hebben we in een aantal stappen getoetst. Eerst is per kenmerk nagegaan of de buitenlandse waarnemers het in verschillende mate aan een bepaalde nationale bevolking toeschreven. Dit gebeurde met behulp van one-way-variantie-analyses en zonder het oordeel van de beoordeelde groep over zichzelf hierbij te betrekken. Deze analyse is wat strenger dan een toetsing met Turkey-B zoals die in het voorafgaande werd gehanteerd en mist het contrast van het zelfbeeld; daardoor kunnen

Tabel 9: Nationale stereotypen

Waargenomen landen Karakteristieken*		Waarnemers					
		DE	EN	NE	BE	DU	FR IT
DENEN							
ENGELSEN	sympathiek (57%)						40%
	godsdienstig (55%)						73%
	assertief (62%)						76%
	wedijverig (59%)	73%					
NEDERLANDERS	egoïstisch (45%)				65%		
	trots (58%)				75%		
	assertief (56%)				68%		
	dominant (45%)				58%		
	sympathiek (66%)				54%		
	intelligent (58%)				49%		
	levensgenieters (63%)				51%		
	individualistisch (54%)						36%
BELGEN	wetenschappelijk (46%)						32%
	efficiënt (50%)						33%
	levensgenieters (62%)						46%
DUITSERS	harde werkers (69%)						81%
	wedijverig (71%)						86%
	egoïstisch (57%)						39%
	individualistisch (59%)						46%
	intelligent (61%)		73%				
FRANSEN	agressief (49%)	64%					
	dominant (52%)	70%					
	ambitieuus (58%)						72%
	harde werkers (51%)						63%
	efficiënt (53%)						64%
	rijk (53%)						67%
	levensgenieters (75%)					84%	49%
	emotioneel (66%)					79%	55%
ITALIANEN	agressief (57%)	73%					
	dominant (51%)	67%					
	wedijverig (52%)	78%					
	wetenschappelijk (40%)						27%
	eerlijk (43%)						24%

* Een van der overigen afwijkend positief oordeel is vet weergegeven. Achter de karakteristieken staat het gemiddelde oordeel van de overige waarnemers.

de uitkomsten soms wat afwijken van de eerder getoonde tabellen. In tabel 9 zien we in welke oordelen een bepaalde groep van nationale waarnemers als enige van alle andere waarnemers afwijkt. Deze oordelen zijn heel specifieke nationale stereotypen die door geen enkele andere nationale groep worden gedeeld.

Het blijkt dat de Nederlanders geen specifieke nationale stereotypen met betrekking tot de Duitsers hebben. Wel delen ze een stereotype met de Denen en de Italianen: ze vinden de Duitsers minder efficiënt dan met name de Engelsen en Fransen hen vinden. Dat zien we in tabel 10. In tabel 10 zien we dus stereotypen over een bepaald land die door sommige, maar niet door alle nationale groepen worden gedeeld.

Tabel 10: Nationale 'blok-stereotypen'

Waargenomen landen Karakteristieken*		DE	EN	NE	BE	DU	FR	IT
DENEN	vriendelijk (65%)			71%	58%	71%	58%	
ENGELSEN	vriendelijk (56%)	64%		64%			45%	45%
	behulpzaam (55%)	61%			61%		41%	41%
	rijk (54%)			46%		46%	59%	59%
NEDERLANDERS								
BELGEN	egoïstisch (39%)	47%				47%	31%	
	assertief (49%)	59%				59%	44%	
	behulpzaam	63%	47%	63%		63%	63%	47%
	dominant (36%)	45%					26%	
DUITSERS	efficiënt (73%)	65%	77%	65%			77%	65%
FRANSEN	egoïstisch	69%	69%	53%	53%	53%		53%
	wedijverig (70%)	72%	72%	52%	52%	52%		
	sympathiek (58%)	46%	46%	65%	65%	65%		
ITALIANEN								

* Een van der overigen afwijkend positief oordeel is vet weergegeven. Achter de karakteristieken staat het gemiddelde oordeel van de overige waarnemers.

Tenslotte zien we in tabel 11 een aantal oordelen over de Duitsers waarover alle buitenlandse waarnemers het onderling eens zijn. We zien dat de negatieve oordelen van de Nederlandse waarnemers over de Duitsers zich in dit rijtje bevinden. Het gaat hier dus niet om Nederlandse, maar om Europese stereotypen omtrent de Duitsers.

Tabel 11: Waargenomen nationale karakteristieken van Duitsers

Waargenomen land	Door waarnemers collectief toegekende karakteristieken						
	vriende- lijk	invoe- lend	sympa- thiek	trots	asser- tief	domi- nant	agres- sief
DUITSERS	60%	47%*	56%	72%	69%	66%	58%

* Negatieve oordelen zijn vet weergegeven.

Het blijkt dat de Duitsers door alle zes de waarnemende landen in gelijke mate worden gezien als sympathiek en vriendelijk, maar niet als invoelend en bovendien trots en assertief, dominant en agressief. Het ambivalente beeld met betrekking tot de Duitsers is dus geen specifiek Nederlands beeld maar een Europees beeld. Het is interessant om te zien dat ook de Duitse waarnemers het zelf grotendeels met dit beeld eens zijn. Met betrekking tot invoelendheid, sympathiek zijn en trots wijkt het zelfoordeel van de Duitsers niet significant af van dat van de buitenlandse waarnemers. De Duitsers zijn het zelfs met betrekking tot de negatieve oordelen in hoge mate met de buitenlandse waarnemers eens. Ook zij vinden zichzelf assertief, dominant en agressief, zij het in iets mindere mate dan anderen dat vinden.

Tabel 12: Autostereotypen van Duitsers*

Waargenomen land	Door Duitsers aan zichzelf toegekende kenmerken						
	vriende- lijk	invoe- lend	sympa- thiek	trots	asser- tief	domi- nant	agres- sief
DUITSERS	56%	50%	57%	65%	60%	61%	54%

* Autostereotypen die (a) niet significant afwijken van de externe oordelen zijn vet weergegeven, (b) significant verschillende in dezelfde richting zijn gewoon weergegeven.

Hiermee heb ik laten zien dat de Nederlanders niet erg negatief denken over de Duitsers. De Belgen denken negatiever over de Nederlanders dan de Nederlanders over de Duitsers. Voor zover er negatieve kenmerken door de Nederlanders aan de Duitsers worden toegeschreven, zijn dit geen specifiek Nederlandse stereotypen, maar worden deze oordelen door de andere onderzochte landen en ook in hoge mate de Duitse respondenten zelf gedeeld.

Nu zou u kunnen zeggen: 'dat is ook mooi, nu heb je eerst laten zien dat het met de spreekwoordelijke negatieve ideeën van Nederlanders over Duitsers wel meevalt, en vervolgens suggereer je dat, voorzover de Nederlanders negatieve stereotypen over Duitsers hebben, iedereen het daar in Europa mee eens is, inclusief de Duitsers zelf. Je pleit de Nederlanders vrij en zadelt de Duitsers met negatieve kenmerken op'. Die opmerking is terecht, dit was ook niet het hele verhaal. We missen nog een laatste context om het geheel in perspectief te brengen.

Wat gebeurt er namelijk als we de collectief aan Duitsers toegekende kenmerken vergelijken met de collectief aan andere landen toegekende kenmerken. Is het beeld omtrent de Duitsers dan negatiever dan omtrent andere nationaliteiten?

Om die vraag te beantwoorden laat ik u de uitkomsten zien van een factoranalyse van dertien kenmerken. Deze dertien kenmerken werden op grond van variantie-analyses voor iedere nationale respondentengroep apart uit de set van 22 geselecteerd. Het criterium was dat de kenmerken differentieel aan andere nationaliteiten werden toegeschreven. Kenmerken waarin de respondenten geen verschillen tussen nationaliteiten zagen, werden uitgesloten. Over bleven de kenmerken intelligent, religieus, eerlijk, hedonistisch, egoïstisch, arbeidzaam, emotioneel, wetenschappelijk, efficiënt, agressief, dominant, assertief en vermogend. De factoranalyse (principal components analysis, oblimin rotation, Kaiser normaliza-

Tabel 13: Factor structure of characterizations attributed to nationalities after oblique rotation

Characteristics	Factor 1	Factor 2	Factor 3
Efficient	.79		
Scientific	.75		
Intelligent	.73		
Industrious	.72		
Rich	.65		
Honest	.64		
Dominant		.78	
Aggressive		.76	
Egoistical		.68	
Assertive		.63	
Emotional			.78
Enjoying life			.76
Religious			.65

tion) vertoonde een drie-factorstructuur, zie tabel 13. De uitkomst laat zien binnen welke drie groepen de kenmerken door de respondenten met elkaar worden geassocieerd. De factoren zijn onderling praktisch ongecorreleerd, dus tussen de groepen worden geen associaties gelegd.

Op factor 1 hebben kenmerken als efficiëntie, intelligentie, hard werken en rijk zijn een hoge lading. Op de derde factor laden emotionaliteit, godsdienstigheid en hedonisme. De tweede factor is voor ons doel van het meeste belang. Hierop laden de kenmerken egoïstisch, assertief, dominant en agressief. De factoranalyse laat zien dat de respondenten in alle onderzochte landen in feite drie dimensies hanteren om de verschillen tussen nationaliteiten in kaart te brengen. De dimensie 'dominant en agressief' is er een van. In deze dimensie herkennen we de belangrijkste van de aan Duitsers toegeschreven negatieve kenmerken.

Op grond van de factoranalyses kan per dimensie een somscore worden berekend. Aldus kan per respondentland, maar ook voor alle landen tezamen worden berekend hoe dominant en agressief een land wordt gezien. Op de scores voor alle respondentlanden tesamen – die dus als het ware het Europese beeld met betrekking tot een bepaald land weergeven – (met uitzondering van de zelf-attributies van iedere respondent groep) werden one-way variantie-analyses uitgevoerd. Aldus komen de significante verschillen in de beeldvorming met betrekking tot ieder land in zicht. Deze zijn weergegeven in tabel 14.

Tabel 14: Attribution of (factors) 'efficient', 'dominant', and 'emotional' to target nationalities averaged across respondent nationalities (one-way analyses of variance of the attributions of each factor)

Factor	Efficient		Dominant		Emotional	
One-way	[6,1336]<.0001		[6,1453]<.0001		[6,1466]<.0001	
Target Nationality	Italians ⁵	43%	Belgians ⁶	42%	English ⁴	51%
	French ⁴	51%	Danes ⁵	47%	Danes ⁴	51%
	Belgians ⁴	51%	Dutch ⁴	51%	Germans ⁴	52%
	English ³	55%	French ³	57%	Belgian ³	54%
	Dutch ³	57%	English ²	58%	Dutch ³	56%
	Danes ²	61%	Italians ²	59%	French ²	65%
	Germans ¹	66%	Germans ¹	63%	Italians ¹	75%

¹⁻⁶ The bold superscripts indicate significant differences in the attribution of the characteristic to the target nationalities (BTurkey HSD,p.05).

We moeten nu vooral kijken naar de middelste kolom onder 'dominant' die de verschillen in de negatieve kenmerken weergeeft. We zien een duidelijke rangorde in de toegekende dominantie. Duitsers, Engelsen, Italianen en Fransen worden als het meest dominant gezien door de Europese waarnemers. Denen, Belgen en Nederlanders als het minst dominant (en agressief, etc.). Deze uitkomsten suggereren dat het kenmerk dominant (etc.) vooral wordt toegekend aan grote landen. In dat licht is het niet opvallend dat Duitsers de hoogste score krijgen, maar direct worden gevolgd door Engelsen en Italianen. De kleine landen worden als niet dominant gezien. Dit betekent dat de negatieve beoordeling van de Duitsers door de overige Europese landen niet op zich staat. Zij verwijst niet naar iets specifiek 'Duits' maar naar een kenmerk dat in het algemeen aan bewoners van grote landen wordt toegekend. Hiermee zijn de negatieve aspecten van het Europese stereotype met betrekking tot de Duitsers aanzienlijk gerelativeerd.

We kunnen dus afsluiten met de samenvatting: 'ja, de Nederlanders denken in bepaalde mate negatief over de Duitsers – in termen van dominant en agressief gedrag – maar dat doen de andere Europese nationaliteiten ook. Men denkt echter in deze termen over elk van de grote landen in Europa. Het is dus een kenmerk, een wijze van stereotyperen die de verhouding groot-klein weerspiegelt. Het is te verwachten dat dit stereotyperingsaspect ook in de toekomst steeds zal reageren op verschuivingen in de Europese verhoudingen. Dat is de prijs voor een machtige positie binnen de context van kleinere en economisch zwakkere landen.

Met andere ogen

Hoe zien de Vlamingen de Duitsers en de Nederlanders?

Hoe zien de Vlamingen de Duitsers en de Nederlanders? Dat was de opgave voor de volgende uiteenzetting. Maar toen ik deze vraag formuleerde, zag ik al gauw in dat ik niet in staat ben om deze vraag afdoende te beantwoorden. Ik zou kunnen zeggen dat de Vlamingen de Duitsers identificeren met twee wereldoorlogen, met een Wirtschaftswunder, misschien met Mercedes en met Beierse Lederhosen, sommigen ook met Bayer Leverkusen of Boris Becker. Maar deze vaststellingen kunnen zeker niet volstaan.

Noodgedwongen moet ik bijgevolg teruggrijpen naar mijn persoonlijke ervaringen. Ik woon en werk sinds 11 jaar in Duitsland. Dat beschouw ik zelf niet als voldoende om een duidelijk beeld te hebben van de Duitsers. Maar een persoonlijk beeld heb ik allicht. En dat ligt aan de basis van wat volgt. Daar wil ik vooraf op wijzen. Mijn invalshoek is niet wetenschappelijk, maar individueel en ik beperk mij tot mijn persoonlijke, zij het ten dele professionele, ervaringen als mens en waarnemer in Duitsland.

Toen ik hier aankwam in januari 80, had ik een uitermate vaag beeld van de Duitsers. Ik geloof niet dat ik overladen was met vooroordelen. Duitsland riep bij mij begrippen op van welvaart, een somber verleden en — vooral — een rooskleurige toekomst. Ik kwam, als je zo wil, vrij onbevangen hier naartoe. Maar dat zou niet lang zo blijven.

Mijn hoofdprobleem was niet, zoals ik gevreesd had, de omgang met de taal, maar wel de omgang met de mensen. Ik heb er jaren over gedaan om de kern van dit probleem te definiëren. Ik heb het inmiddels herleid tot de confrontatie met andere normen.

Ik heb ook een jaar in Amerika gewoond, en ook daar gelden allicht andere normen dan in Vlaanderen. Maar waarschijnlijk omdat ik daar de norm relatief snel geadapteerd had, waren de verschillen met de vertrouwde omgeving weliswaar zichtbaar, maar niet problematisch.

Dat het mij in Duitsland anders verging, en tot op heden soms vergaat, kan ik enkel verklaren met de overtuiging dat normen hier een veel grotere rol spelen dan in de Verenigde Staten en, met het oog op de context van vandaag, dan in Vlaanderen. Bovendien heb ik sterk de indruk dat Duitsers meer dan Amerikanen en Vlamingen normen opleggen van bovenaf, en dat de bereidheid om opgelegde normen te aanvaarden in Duitsland buitengewoon groot is.

Duitsland is voor mij dus niet het land van Sauerkraut en Neuschwanstein. Het is het land van de normen. De Duitse industriernorm, de DIN, heeft volgens mij niet toevallig een internationaal karakter. De DIN, die we terugvinden in papierformaten en elektrische stekkers, en in zoveel andere toepassingen, is internationaal erkend, omdat de Duitsers zo goed, en dat wil ook zeggen zo consequent, normen kunnen ontwikkelen en ermee kunnen omgaan. Niet alleen in de industrie, maar in het leven in het algemeen. Ze zijn ervan doordrongen. De consequente respectering van de norm is waarschijnlijk de belangrijkste eigenschap van de Duitsers. Dit kan de laagste dieptepunten, maar ook de subliemste hoogtepunten van dit volk verklaren.

Mij maakt het duidelijk waarom het soms zo moeilijk is om met Duitsers om te gaan, en soms ook zo eenvoudig. Fransen of Britten moet je mogen, om ermee overweg te kunnen. Bij Duitsers speelt dat nauwelijks een rol. Je moet de norm kennen. Wanneer je die toepast, kun je binnen dat afgebakende terrein weer jezelf zijn, als Vlaming of als om het even wie. Maar wanneer je de norm niet respecteert, omdat je hem niet kent, of omdat je hem verwerpt, dan maak je jezelf en je Duitse omgeving het leven onmogelijk.

Er zijn in de regel twee mogelijkheden: het consequente conflict of de consequente capitulatie. Een compromis tussen deze beide heb ik in de ontelbare situaties, die een mens zo in ruim 10 jaar beleeft, zelden gevonden. Als ik daar een enkele keer toch in slaagde, had ik bij nadere beschouwing steeds weer de indruk dat die situatie niét typisch Duits was. Een vooroordeel?

De logische volgorde, die ik in het kader van deze uiteenzetting respecteer, beantwoordt geenszins aan de chronologische orde van mijn inzichten. Integendeel: tot de conclusie in verband met het belang van de norm ben ik relatief laat gekomen. Een aantal consequenties ervan waren me voordien opgevallen. De puzzel paste voor mij pas in elkaar, toen ik het normeren als kerneigenschap vooropstelde.

1. Het karakter van de Duitser

1.1. Organisatie

Wat houdt deze drang tot normering nu uiteindelijk in voor het karakter van de Duitser als dusdanig? Welke eigenschappen zijn typisch Duits? Ik besef dat het erg riskant is om hierop in te gaan. Het antwoord is noodgedwongen fragmentarisch, onvolledig, subjectief. Het beantwoordt

zeer zeker niet aan enige norm. En daardoor begeef ik mij, per definitie, tegenover een gedeeltelijk Duits publiek, op glad ijs. Ik riskeer het toch.

Het meest opvallend is misschien wel de drang van de Duitsers om aan de context, waarin ze zich bewegen, een georganiseerd karakter te geven. Ze delen met de Japanners in de wereld het stereotiepe beeld van de grote organisatoren. Enkele voorbeelden uit verschillende gebieden van de samenleving, waar de organisatiedrang mij bijzonder opvalt:

De bewegwijzering op de Duitse snelwegen is opgesteld volgens een weldoordacht stramien. In Vlaanderen staat een bord een keer op de middenberm, dan weer rechts. Bij sommige afslagen duikt er één bord op, bij andere verschillende. Niet zo in Duitsland. Niet alleen het model van de borden en het lettertype beantwoorden aan een vooropgestelde norm, maar ook de plaatsing ervan. De afslag wordt vooraf aangekondigd. Er wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen knooppunten en afslagen. En bij knooppunten wordt weer een onderscheid gemaakt tussen de begrippen "Kreuz" en "Dreieck". Het herkenningseffect leidt tot een automatisme. De Duitse automobilist stelt de norm niet bewust vast, tot hij in Vlaanderen verzeild geraakt, en drie rondjes op de ring rond Brussel draait, om de afslag naar Aken te vinden.

Maar bij organisatie hebben de betrokkenen lang niet altijd baat. Soms ontaardt organisatie in betutteling en in een overdreven beperking van de vrijheid. Vaak heb ik het gevoel in Duitsland, veel vaker dan in Vlaanderen, dat ik aan organisatie word onderworpen.

Het geselecteerde ophalen van huisvuil bijvoorbeeld zou een prachtige zaak zijn, wanneer ik iedere vrijdagmorgen mijn genormeerde zwarte en groene ton naar buiten kon rollen. Maar zo gaat het niet. Ik heb ooit gekozen of de zwarte ton wekelijks, dan wel tweewekelijks wordt opgehaald. Daar bestaat een passende sticker voor. De groene ton kan alleen tweewekelijks. Een kartonnetje met afval, wanneer één van beide tonnen vol is, blijft staan. Want daarvoor zijn er in de supermarkt genormeerde zakken te koop, gewone grijze en biozakken. En wanneer ik een keer een tak of een plank wil meegeven, valt dat onder de categorie groot afval. De afvalkalender geeft aan welk soort groot afval wanneer wordt opgehaald. De afvalverwerking gebeurt immers geselecteerd. Dus geen tuinafval en oude meubels samen. Eén keer verslapen, en de rotzooi blijft minstens 6 weken in de garage liggen.

Het zou allemaal anders kunnen. Maar daar heeft de organisator geen baat bij. En zijn bereidheid om zich in mijn plaats te stellen blijkt zeer gering.

1.2. Categorieën en hiërarchie

Organisatie vereist per definitie indeling. Veel meer dan Vlamingen denken, leven en werken Duitsers met categorieën. Om deze te kunnen ordenen, speelt in de meest uiteenlopende levenssituaties hiërarchie een rol. Waarbij ik een onderscheid zou willen maken tussen enerzijds "vaste" en anderzijds "wisselende" hiërarchieën. Als ik zeg een vaste hiërarchie, dan bedoel ik dat deze aan de grondslag van een welbepaalde structuur ligt. Bij een wisselende hiërarchie hangt het van de betrokkenen af wie in een situatie de doorslag geeft.

Een vaste hiërarchie vinden we bijvoorbeeld terug in het bedrijfsleven. Dat is niet typisch Duits, maar Duitsers gaan hier blijkbaar op een specifieke manier mee om. Ik heb zelf geen ervaringen opgedaan in deze sector. Maar ik heb herhaaldelijk van verschillende Vlaamse en ook Nederlandse kennissen in de Duitse industrie horen beschrijven dat het in Duitsland veel eenvoudiger is om een bepaalde taak te laten uitvoeren dan in Vlaanderen en Nederland. De Duitse werknemer respecteert in hoge mate de hiërarchie, aanvaardt wat hem van bovenaf wordt opgelegd, stelt daar alleen of vooral vragen bij, die betrekking hebben op de goede uitvoering van het werk. Hij trekt minder in twijfel. Daardoor is het systeem berekenbaarder. Maar de produktiviteit is niet perse hoger. Het absentisme blijkt een groot probleem te zijn in het Duitse bedrijfsleven. Je kunt je de vraag stellen of deze strenge hiërarchie uiteindelijk niet ten koste gaat van het verantwoordelijkheidsbesef.

Anderzijds blijken Duitsers een grote behoefte te hebben aan hiërarchische duidelijkheid. Ook bij sociale contacten speelt hiërarchie een rol. De taal helpt daarbij. Het 'siezen' schept de noodzakelijke afstand, net als het gebruik van titels. Wanneer ik zeg Herr Dr. Poortinga, dan geef ik daarmee alleen al te kennen dat de heer Poortinga niet zomaar iemand is. In Vlaanderen is deze strenge betiteling, en dan met name in de spreektaal, vrijwel gereserveerd voor militair gebruik, dus voor die omgeving die inderdaad van hiërarchie het sterkst doordrongen is.

Maar de sociale hiërarchie gaat veel verder in Duitsland. Het aftasten naar het hiërarchische spanningsveld is een steeds wederkerend proces, wanneer twee personen, die elkaar niet of slechts oppervlakkig kennen, met elkaar in contact komen.

Een voorbeeld van wat ik een "wisselende hiërarchie" zou willen noemen: de verhouding tussen klant en verkoper in een winkel. De hiërarchische verhouding tussen beiden is niet vastgelegd. En het is voor beiden van belang de dominante rol te spelen, voor de klant, omdat hij iets wil van de verkoper, voor de verkoper, omdat hij zich niet alles kan laten

welgevallen door een klant. Wie dit rollenspel niet kent, of niet beheerst, dreigt het onderspit te delven. Mijn collega van NRC-Handelsblad Rob Meines beschrijft dit fenomeen in zijn boek over de Duitsers. Het valt dus ook Nederlanders op. Ik vind het echter te eenvoudig om te stellen dat je een Duitser autoritair moet aanpakken om wat van hem gedaan te krijgen. Fundamenteel is de conclusie van Meines niet fout, maar ze gaat mijns inziens voorbij aan de essentie, namelijk het zoeken naar hiërarchische duidelijkheid. Het klopt inderdaad dat mijn kansen om van een verkoper datgene gedaan te krijgen, wat ik wil, verbeteren, naarmate ik in het onderlinge contact de dominante rol kan spelen. Maar dat op zich lijkt me een universele waarheid. Typisch Duits is de stilzwijgende bereidheid om snel duidelijkheid te scheppen omtrent de onderlinge verhouding. Wanneer ik dat niet begrepen heb, lijken alle verkopers pestbuilen, behalve de enkele in de betere zaken, die onderdanigheid hanteren als een teken van standing en dus als een verkoopstechniek. Wanneer ik deze specifieke situatie vergelijk met Vlaanderen, dan moet ik vaststellen dat Vlamingen veel eerder consensus dan superioriteit nastreven. Vlamingen zijn, en dat in tegenstelling tot Duitsers, meesters in het zoeken en vinden van compromissen.

1.3. Autoriteit en discipline

Het voorgaande impliceert een ander wezenlijk onderscheid tussen Duitsers en Vlamingen: hun omgang met autoriteit en discipline. Ik heb geen enkele reden om aan te nemen dat Vlamingen in hun wezen minder autoritair zijn dan Duitsers. Integendeel.

De opvoeding van de kinderen bijvoorbeeld binnen het gezin, maar ook op school, is in Vlaanderen beslist autoritairder dan in Duitsland. Ik heb wel eens gehoord dat de naoorlogse generatie Duitsers in een maatschappelijke anti-autoritaire reflex meer permissief met hun kinderen zou omgaan dan hun ouders destijds. Ik weet niet of dat klopt. Wel stel ik vast dat de tolerante Vlaming tegenover zijn kinderen verschrikkelijk intolerant kan zijn.

Wat ik hiermee wil aanduiden: we moeten ons ervoor hoeden om uit de autoriteit in gegeven omstandigheden af te leiden dat iemand of een volk in zijn wezen bepaald autoritair is. Wel meen ik te moeten concluderen dat de Duitsers, gezien het voorgaande, gezien hun bereidheid tot organisatie en hiërarchie, beter met geïnstitutionaliseerde autoriteit overweg kunnen dan de Vlamingen. Met wat van bovenaf gezegd wordt, stemmen Duitsers relatief makkelijk in. Daarbij is het zeer goed mogelijk dat de rangorde, de

bepaling van wat boven en wat onder is, niet dictatoriaal wordt opgelegd, maar dat deze rangorde het resultaat is van een gecompliceerd maatschappelijk proces. Een voorbeeld kan dit verduidelijken.

De milieupartij de Groenen is gegroeid uit een bepaalde tijdgeest, tegen de toenmalige politieke stroom in. De oprichting van de Groenen verliep zeker niet autoritair. Ook in haar structuur wekt de partij allesbehalve een autoritaire indruk. Integendeel. Met de toepassing van de basisdemocratie maakt de partij het zichzelf, haar coalitiepartners, en zelfs haar kiezers, bepaald moeilijk. En toch bezitten de Groenen in de ogen van velen autoriteit inzake sociaal-ecologische politiek. De bereidheid van de aanhangers – en dat geldt ook voor andere politieke partijen – om zich met hun partij te identificeren, en relatief kritiekloos de waarheden van de partij over te nemen, is in Duitsland zonder meer opvallend. Soms hoor ik zelfs Duitse collega-journalisten in politieke discussies bijna letterlijk zogenaamd persoonlijke standpunten citeren uit het programma van hun voorkeurspartij. Terwijl dat vroeger op mij de indruk maakte van een geestelijk plagiaat, beschouw ik het inmiddels meer als de behoefte van geestelijke identificatie met een hoger gezag.

1.4. Groepsidentiteit

Het is bijgevolg niet verwonderlijk dat Duitsers zich sterker identificeren dan Vlamingen met de groep, waarvan ze deel uitmaken. Om even terug te keren naar het voorbeeld van onze verkoper van daarnet.

Een verkoper in Duitsland maakt op de eerste plaats deel uit van een bepaalde structuur. Hij situeert zichzelf in zijn bedrijf, waartoe de klant niet behoort. Wanneer ik bij mijn bakker binnenkom, zijn daar doorgaans twee verkoopsters. Het gebeurt dat één van hen bijvoorbeeld een rek leegruimt, of aanvult, terwijl klanten staan te wachten. Dat blijkt op zich niet een reden te zijn om de werkzaamheden aan te passen aan de klandizie. Dezelfde twee dames praten gemoedelijk met elkaar, terwijl ze klanten bedienen. De communicatie met de klant beperkt zich dan tot de geijkte formule "sonst noch etwas". Niet alleen de toonbank, maar ook hun positie scheidt hen van de klanten.

Ook van landgenoten, die werkzaam zijn in het Duitse bedrijfsleven, heb ik meer dan eens gehoord dat hun Duitse collega's zich sterk identificeren met de firma. Naar Vlaamse begrippen lijden ze aan een soort bedrijfschauvinisme. Naar Duitse normen zijn het loyale werknemers. Zelfs binnen één en dezelfde firma zal een Duitse werknemer, wanneer ik het vanuit mijn Vlaamse standpunt bekijk, zich tegenover collega's van een andere afde-

ling vaak afschermen, in termen van "wij" en "jullie", of sterker nog: "wij" en "de rest".

Vanzelf rijst de vraag in dit verband of Duitsers dan ook een sterker nationaal gevoel hebben dan Vlamingen, of een Duitser zich meer dan een Vlaming identificeert met het volk waarvan hij deel uitmaakt. Zeer zeker. Dat het Duitse nationalisme de voorbije halve eeuw niet of nauwelijks merkbaar was, kan ik enkel verklaren met de nederlaag van de tweede wereldoorlog. De geallieerden, de overwinnaars, dus vanuit het Duitse standpunt hiërarchisch degenen die de nieuwe norm konden bepalen, hebben het Duitse nationalisme bij wijze van spreken verboden. Want niet alleen taalkundig, maar ook in de hoofden van geallieerden en Duitsers, was het onderscheid tussen nationalisme en nationaalsocialisme gering.

Dat in werkelijkheid de natuurlijke drang van de Duitsers naar nationalisme bestaat, is nog maar pas, bij de Duitse eenheid, aan het licht gekomen. Ik beschouw de eenheid niet als een uiting van nationalisme. Maar ik stel wel een verkapt vorm van nationalisme vast tussen Oost- en Westduitsers, Ossies en Wessies. Wij en zij. Dat fenomeen komt misschien het best tot uiting in het grapje, waar de Oostduitser tegen de Westduitser zegt: wij zijn één volk. En de Westduitser antwoordt: wij ook. De omgang van de Duitsers met het eenheidsproces, zowel in het oosten als in het westen, is trouwens een fenomeen, dat zeer veel vertelt over de Duitse aard, en dan bedoel ik de diepere wortels van de Duitse identiteit, datgene wat het wezen van de Duitsers uitmaakt. Het zou een thema op zich kunnen zijn.

1.5. Sociale omgang

Nog een woordje over de manier waarop Duitsers met elkaar omgaan.

Het is mijn ervaring dat de onpersoonlijke benadering de regel is, waarvan Duitsers slechts afwijken, mits ze daartoe een gegronde reden hebben. Zeer vaak heb ik het gevoel dat mensen, die elkaar niet goed kennen of die elkaar slechts in een bepaalde context kennen (collega's bijvoorbeeld) bij hun onderlinge omgang zich beperken tot de aangelegenheid, die de aanleiding vormt voor hun contact, en dat ze menselijke of persoonlijke accenten als storend ervaren. Belangrijk is dat men zich duidelijk uitdrukt.

Wanneer ik tegenover een Duitser laat blijken dat ik niet precies weet wat ik wil, provoceer ik makkelijk irritatie. Voor een Vlaming in dezelfde positie kan dit een aanleiding zijn om samen te zoeken naar een oplossing voor het probleem.

Bij de inlichtingendienst van de telefoonmaatschappij in Duitsland word ik het best bediend, wanneer ik kort en bondig zeg wat ik wil, en dan bij voorkeur in de relevante volgorde: eerst de woonplaats, dan de naam. Ik vraag het telefoonnummer, en krijg dat ook. Wanneer ik het kengetal wil weten, moet ik dat er vaak extra bij vermelden, hoewel de telefonist of telefoniste volgens mij had kunnen vermoeden dat ik het kengetal van Regensburg of Schwerin niet van buiten ken. Bij diezelfde toch vrij anonieme inlichtingendienst in Vlaanderen heb ik een meer menselijk contact. Dat hoeft niet positief te zijn. Het kan best voorkomen dat de andere kant behoorlijk onbeschoft is, wat me in Duitsland bespaard blijft, mits ik mij aan de spelregels hou.

Duitsers drukken zich in het algemeen zakelijker uit dan Vlamingen. Ze blijken daar behoefte aan te hebben, en ertoe in staat te zijn. De vraag naar oorzaak en gevolg, is de vraag naar de kip en het ei.

Wanneer ik in Duitsland naar de weg vraag, krijg ik doorgaans een duidelijk antwoord. Dat kan luiden: ik weet het niet. Of er volgt een vrij systematische wegbeschrijving. In Vlaanderen daarentegen zal degene, die het antwoord schuldig blijft, tenminste eerst diep nadenken, en eventueel zelf een ander op straat aanhouden om het antwoord vooral niet schuldig te moeten blijven. En bij het geven van de routebeschrijving worden voor de duidelijkheid, die uiteindelijk het verhaal vaak onbegrijpelijk maakt, allerlei irrelevante details vermeld: namen van cafés, van benzinepompen, waar ik langs kom, of van zijstraten, waar ik helemaal niet in moet.

1.6. Stiptheid

Een ander punt: één van de grootste misverstanden onder Vlamingen, en ik meen ook onder Nederlanders, ten aanzien van de Duitsers, betreft de stiptheid, de Pünktlichkeit. Deze wordt algemeen beschouwd als een individuele eigenschap, terwijl ze mijns inziens enkel verklaarbaar is in verband met het voorgaande.

Mijn ervaring is het dat een Duitser in de regel niet stipter, en ook niet minder stipt is dan een Nederlandstalige Europeaan. Ik heb me de voorbije tien jaar groen en blauw geërgerd aan Duitse handwerkers, die een karwei zouden uitvoeren, maar niet opdaagden; over vertragingen bij leveringen zou mijn vrouw, die een zaak heeft hier in Duitsland, inmiddels zelf een voordracht kunnen houden; en in openbare instellingen, waarmee ik soms te maken heb, valt de stiptheid vooral op aan het einde van de diensttijd: 30 seconden over 5 wordt de telefoon inderdaad niet meer opgenomen.

Ik geloof dat de legendaire stiptheid van de Duitsers slechts functioneert in het hiërarchisch genormeerde kader. Stipt is men in functie van hiërarchie en normen. Ik bedoel niet dat Duitsers bewust een onderscheid maken. Ik wil hiermee zeggen dat hun zoveel gelegen is aan de respectering van een bepaalde orde, dat ze met het oog daarop, maar ook enkel met het oog daarop, inderdaad inzake stiptheid een grotere inspanning leveren dan Vlamingen en Nederlanders.

Ondermeer daardoor functioneert de industrie zo goed in Duitsland. De werknemers doen precies wat van hen verwacht wordt. Of althans meer precies dan in andere Europese landen, als ik mijn zegslieden uit het bedrijfsleven mag geloven.

Maar ook in sociale zin -- daarover hadden we het eveneens eerder -- hechten de Duitsers veel belang aan het respecteren van normen. En daarom hoeft het niet te verbazen dat manifestaties, zelfs recepties, stipt op tijd beginnen in Duitsland. Ik denk dat Duitsers het verschrikkelijk vinden om te laat te komen en daardoor op te vallen als iemand die afwijkt van het groepsgedrag dat in die welbepaalde context van hem wordt verwacht, terwijl met name Vlamingen het telaar komen ervaren als een bewijs van individualiteit. Omdat Duitsers in de regel niet willen afwijken van de norm, komen ze niet te laat. En omdat Vlamingen individualisten zijn, komen ze in de regel te laat. Wat ook niet zo erg is, als je er rekening mee houdt. Je zou kunnen stellen dat de Vlamingen met hun collectieve afwijking spontaan een norm creëren. Maar het wezenlijke verschil met de Duitsers is dat deze norm van onderuit geschapen wordt, dus geen hiërarchisch karakter heeft, terwijl de Duitse norm – de uitnodiging zegt 8 uur, en iedereen is er om 8 uur – wordt opgelegd van bovenaf, dus wel hiërarchisch is.

1.7. Individualiteit

We komen hier op een cruciaal onderscheid tussen Duitsers en Vlamingen. Het betreft het begrip individualiteit.

Ik ben lange tijd van mening geweest dat Vlamingen per definitie individualisten zijn, en Duitsers per definitie niet. De jongste tijd heb ik dat standpunt gedifferentieerd. Ik zou eerder zeggen dat Vlamingen en Duitsers hun individualiteit in wezen anders beleven.

Gezien het belang van de norm, van het respecteren van de orde, waarin hij zich beweegt, moet de Duitser zijn individualiteit aan banden leggen. Het is niet eens relevant of hij dat aangenaam vindt of niet. Want uiteindelijk doet hij het om te kunnen functioneren in een geheel. Ook

Vlamingen in de Duitse samenleving gaan op een andere manier met hun individualiteit om dan in Vlaanderen.

Omgekeerd schept het ontbreken van de streng genormeerde context in Vlaanderen niet alleen ruimte voor individualiteit. De situatie verplicht degene die aan zijn trekken wil komen, ertoe.

Met andere woorden: individualiteit is uiteindelijk een ondergeschikte optie. Dat blijkt overigens ook uit het feit dat Vlamingen zich als zeer weinig individualistisch kunnen opstellen – of hoe verklaar je anders analoog hoge cijfers van kijkdichtheid voor Dallas in Vlaanderen en in Duitsland. En weer omgekeerd kunnen Duitsers zeer individualistisch optreden. Omdat de beschikbare speelruimte kleiner is, maken ze overigens ook graag van de gelegenheid daartoe gebruik, wanneer deze zich voordoet.

Nog maar eens een voorbeeld: de automobieliindustrie speelt raak in op de inhaalbehoefte van de Duitsers op het gebied van individualiteit. In negatieve bewoordingen kun je zeggen dat de basisversie van Duitse auto's erg kaal is: een chassis, carrosserie, vier wielen, en een stuur. Dat is het zo ongeveer, om het even of je nu een Golf koopt of een Mercedes. Maar je kunt het fenomeen ook positief uitleggen: de automobilist richt zijn voertuig individueel in. En zo is het uiteindelijk ook. De Japanners hebben allang ontdekt dat het veel goedkoper is de hele uitrusting standaard te leveren, dan bij iedere auto met bijzondere wensen rekening te moeten houden. Dat weten de Duitse automobielfabrikanten natuurlijk ook. Maar de markt, en dat zijn in wezen de Duitsers, heeft het tot dusver anders gewild.

1.8. Improvisatie en flexibiliteit

Een bepaald verschillende omgang hebben Duitsers en Vlamingen met improvisatie en flexibiliteit. Kortweg kun je zonder meer stellen dat Vlamingen wereldkampioenen zijn in het improviseren. Gezien het voorgaande hoeft dat niet te verbazen. Want ook deze gedragscode is geenszins een bewuste keuze, maar vloeit voort uit de ruimere context. Wie in Vlaanderen niet kan improviseren, zij het in het bedrijfsleven, in de politiek of in het dagelijkse leven, is hopeloos verloren. Wie anderzijds in Duitsland wil vertrouwen op zijn improvisatietalent, zal vaak botsen.

We hadden het net over de automobieliindustrie. En mij blijft een voorbeeld bij, dat ik ooit hoorde citeren door een directeur van Ford.

De Europese hoofdzetel, met een grote fabriek, van Ford bevindt zich in Keulen. Maar er zijn ook produktie-eenheden in Groot-Brittannië en in

Vlaanderen. Welnu. Mijn zegsman van Ford vertelde me, na een klaaglied over de werkomstandigheden in Groot-Brittannië, dat in Keulen het productieproces van een leien dakje loopt. Ik zou in herhaling vallen, als ik de gesmeerde hiërarchische structuur zou toelichten. Maar hij zei mij ook dat bij een panne de werknemers in Keulen keurig wachten op de reparatieploeg. In Genk, in Vlaanderen daarentegen, waar men het met de stipte uitvoering van opdrachten misschien een tikkeltje minder nauw neemt, functioneert de produktie minstens zo goed als in Keulen. Want wanneer in Genk een machine kapot gaat, is er altijd wel iemand in de buurt, die spontaan een schroevendraaier bovenhaalt, en het euvel is vaak al verholpen, wanneer de reparatieploeg verschijnt. Niet organisatie, maar improvisatie, komt in dat geval de produktie ten goede.

Dat zijn anekdotes uit één bedrijf. Maar ik vind dat ze het mentaliteitsverschil goed documenteren.

Belangrijk is, geloof ik, de spontaniteit die aan de grondslag ligt van het Vlaamse gedrag, of beter nog: de combinatie van verstand en spontaniteit. De werknemer stelt het probleem vast, en voelt er zich dusdanig bij betrokken dat hij spontaan optreedt, zonder zich eerst af te vragen of dit nu wel of niet zijn taak is.

1.9. Verstand en gevoelens

In tegenstelling tot Vlamingen gaan Duitsers anders om met verstand en gevoelens. Ik stel daarbij zelfs een opmerkelijke kwalitatieve differentiatie vast. Gevoelens zijn ondergeschikt aan het verstand.

Voortdurend hoor ik Duitsers in discussies zichzelf en de tegenpartij vertellen dat ze rustig en zakelijk moeten blijven. Waarom eigenlijk, vraag ik mij dan af? Waarom is het zo onbehoorlijk om je eens goed op te winden, als je wat te verdedigen hebt? De Fransen bijvoorbeeld doen dat toch ook. En je kunt toch niet veronderstellen dat de Fransen stommer zijn dan de Duitsers, om nu maar eens die vergelijking te maken.

Daarbij gebruiken Duitsers wel hun verstand om de gevoelens van de anderen te beïnvloeden. De koorkreet "Aufhören" bij demonstraties, bepaalde bijeenkomsten en zelfs discussierondes met een bepaald gezelschap, is duidelijk niet op de eerste plaats informatief, maar indoctrinerend bedoeld.

Het wijst erop dat Duitsers een strenge scheiding willen maken tussen gevoelens en verstand. Zo naar het motto: met het verstand kun je wat bereiken. Gevoelens zijn stoorfactoren, die je evenwel bij de tegenstander kunt activeren, met de bedoeling om hem buiten spel te zetten.

Natuurlijk denken Duitsers daar niet zo bewust over na, als ik het nu stel. Evenmin zullen Vlamingen er wakker van liggen dat zij bij voorkeur met een cocktail van verstand en gevoelens goochelen. Maar het maakt van hen wel de meest noordelijke Zuideuropeanen. En ze verschillen op dit punt dus wezenlijk van de Duitsers.

1.10 Handigheid en zelfbewustzijn

Van groot belang bij intermenselijke contacten in Duitsland is het zelfbewustzijn. Of correcter: de uitstraling van zelfbewustzijn. Het is de joker, waarmee men het gewicht van zijn argumentatie kan verhogen. En een gebrek aan uiterlijk zelfbewustzijn kan er de oorzaak van zijn, dat men met een objectief sterkere argumentatie toch het onderspit moet delven. Veel meer dan op hun zelfbewustzijn vertrouwen Vlamingen in moeilijke situaties op hun handigheid. Hoewel het een het ander niet hoeft uit te sluiten, wil ik erop wijzen dat men verschillende accenten plaatst.

Niemand geeft graag toe dat hij ongelijk heeft, of fout is. Maar ik meen dat Duitsers het daar bijzonder moeilijk mee hebben. En ik maak er hun zelfbewustzijn verantwoordelijk voor.

We kennen allen de geschiedenis van wijlen Uwe Barschel, destijds deelstaatpremier in Sleeswijk-Holstein, die uiteindelijk in het nauw gedreven door zijn onvermogen om fouten te bekennen, in een Zwitsers hotel zelfmoord pleegde. Hoewel zijn situatie wel bijzonder extreem was, heb ik er vaak afspiegelingen van teruggevonden in de samenleving, maar ook in mijn dagelijkse omgeving in Duitsland.

Wat handigheid in preciaire situaties vermag, illustreert het voorbeeld van de gewezen Belgische premier Paul Vanden Boeynants, weliswaar een Franstalige christendemocraat, maar uiteindelijk een Brusselaar van Vlaamse oorsprong.

Toen Vanden Boeynants twee jaar geleden ontvoerd werd en kort na zijn vrijlating met de hem typische strijd lust verscheen op een persconferentie, trok meer dan één journalist in twijfel of zijn verhaal wel klopte. Hij maakte immers niet de indruk dagenlang doorgebracht te hebben in de barre omstandigheden die hij kleurrijk beschreef. Tot op heden bestaat er onduidelijkheid over de juiste toedracht van de ontvoering. Maar de heer Van den Boeynants, een paar jaar voordien veroordeeld wegens belastingontduiking tot een voorwaardelijke gevangenisstraf, en toen door de rechter bestempeld als een geboren en onverbeterlijk fraudeur, hoefde nooit ook maar een greintje populariteit in te boeten. Integendeel: ook onder Vlamingen geniet hij, omwille van zijn handigheid, hoog aanzien.

De twijfels omtrent de echtheid van zijn ontvoering rezen overigens niet zozeer in de Belgische, dan wel in de buitenlandse pers.

1.11. Polarisatie en extremisme

De bereidheid van de Duitsers om opgelegde normen te aanvaarden, om zichzelf te beschouwen als een deel van een hiërarchische structuur, om zich te identificeren met een groter geheel en hun zuinige omgang met het soort individualiteit, dat het wezen van de Vlaming uitmaakt, leidt niet alleen tot een goed georganiseerde samenleving, maar is tevens een gunstige voedingsbodem voor polarisatie en extremisme.

Streng normering laat immers weinig compromissen toe. Voor meningen en overtuigingen, die afwijken van de algemene norm, is er minder speelruimte, naarmate de norm strenger gehandhaafd wordt.

In het ene geval kan dit leiden tot polarisatie: twee tegengestelde visies komen lijnrecht tegenover elkaar te staan. Ik meen dat de opkomst van de Groenen in dit land dit illustreert, en dan met name de ontwikkeling binnen de partij. De Groenen streefden van meet af aan basisdemocratie na, democratie van onderuit, een duidelijke reactie op de normering van bovenaf. Maar binnen de beweging, later binnen de partij, waren er twee tegengestelde stromingen: de ene pleitte voor een realistische aanpak, en zocht op een in mijn ogen nogal on-Duitse wijze naar compromissen met de politieke omgeving; de andere wilde strikt vasthouden aan de eigen norm, en kreeg het etiket fundamentalistisch te zijn. Beide samen, en dan de tegenstelling tussen beiden, leidde tot de polarisatie die ik bedoel.

Polarisatie en extremisme zijn in hun politieke betekenis nauw met elkaar verwant. Hoewel de fenomenen in structuur en oorsprong, en daardoor ook in hun maatschappelijke betekenis, volkomen van elkaar verschillen, meen ik wel degelijk een analoge radicaliteit te kunnen vaststellen bij de nationaalsocialisten van destijds, bij de Rote Armee Fraktion en bij de rechtse extremisten, die op dit ogenblik een hoogconjunctuur lijken te beleven. Analoo, omdat ze optreden met eigen normen, waaraan ze zelfs de meest fundamentele ethische waarden ondergeschikt maken.

Ik behoor niet tot degenen die geloven dat de geschiedenis zich dusdanig herhaalt dat de toekomst voorspelbaar wordt. Maar ik stel wel vast dat Duitsers, die graag beweren dat ze hun lessen uit de geschiedenis getrokken hebben, zich vergissen, wanneer ze politiek extremisme op de eerste plaats verklaren als een tijdsfenomeen, en niet als de uiting van een geaardheid, die typisch Duits is.

2. Consequenties

2.1. Politiek

Het extremisme is de negatieve keerzijde van de typisch Duitse consequente houding. Gezien het voorgaande, kan ik niet beweren dat Duitsers uitblinken in democratisch bewustzijn. Maar ze hebben zich in het westen van Duitsland wel ontwikkeld tot de beste politieke democraten, die ik ken. Met dezelfde aangeboren neiging om een politiek systeem consequent toe te passen, waren de Oostduitsers tot voor kort de meest succesvolle communisten in Oost-Europa. Dat de beste kapitalisten en de beste communisten Duitsers waren, is dus geen toeval. De jongste geschiedenis van de voormalige DDR, van de nieuwe deelstaten, zoals we eufemistisch zeggen, biedt de unieke gelegenheid om te observeren hoe Duitsers, en dan met name de Oostduitsers dus in dit geval, hun identiteit aanpassen aan nieuwe opgelegde normen. Moeiteloos gaat het niet, maar wanneer ik praat met mensen in het oosten, sta ik steeds weer versteld van de bereidheid om zich te onderwerpen. In het westen van de Bondsrepubliek valt wel op dat de Oostduitsers zich 40 jaar geschikt hebben naar de communistische machthebbers. Maar ik vind maar weinig aandacht voor deze actuele onderwerping. Dat wijst erop dat men ze vanuit het Westduitse standpunt als onvermijdelijk en normaal beschouwt, terwijl ze in mijn Vlaamse ogen volkomen abnormaal en onbegrijpelijk is.

2.2. Produktiviteit

Behalve het politieke systeem komt de Duitse houding in de regel ook de economie ten goede. Getuige de rol van Duitsland in Europa. Zelfs de vanuit het kapitalistische standpunt verguisde communistische DDR-economie deed het, naar planeconomische normen, verbazingwekkend goed.

2.3. Levenskwaliteit

Waarbij we produktiviteit, en de daaruit voortvloeiende welvaart, en levenskwaliteit niet met elkaar mogen verwarren. Levenskwaliteit is niet alleen moeilijk definieerbaar, maar nog moeilijker meetbaar. We neigen ertoe de levenskwaliteit kwantitatief te omschrijven. En dat is natuurlijk een contradictio in terminis. Wanneer Oostduitsers in het verleden meenden, dat het leven in het westen van Duitsland beter was, dan had dat niet alleen, en misschien — ik ben daar voorzichtig — niet op de eerste plaats te maken met politieke vrijheden, maar zeer zeker ook en dus misschien

vooral met materiële welvaart. Men meende de kwaliteit te kunnen afleiden uit koopbare waren.

Hierop dieper ingaan, zou leiden tot een filosofische discussie. Maar indien we met levenskwaliteit bedoelen het zich goed voelen in zijn levensomstandigheden, dan heeft dat allicht weer te maken met de aanvaarding van normen, die de levenscontext bepalen. Wat dat betreft moeten de Oostduitsers op dit ogenblik zeker aan levenskwaliteit inboeten, zij het slechts voor een overgangperiode.

Als Vlaming heb ik het met de levenskwaliteit in Duitsland moeilijk. Niet dat ik hier ongelukkig ben. Maar ik mis, ook na ruim 10 jaar, nog steeds de waarschijnlijk typisch Vlaamse individualiteit in het dagelijkse leven.

Toen ik de gewezen cultuurraad van de Belgische Ambassade, de heer Adelin de Buck, die meer dan 20 jaar in Duitsland heeft gewerkt, vroeg waarom hij dit jaar bij zijn pensionering terugkeerde naar België, vatte hij het kort, maar voor mij zeer verstaanbaar samen: omdat ik daar iemand ben, ook als gepensioneerde; in Duitsland was ik iemand als cultuurraad.

Met andere woorden: de functie, die iemand tot onderdeel van een groter geheel maakt, bepaalt zijn identiteit meer dan de persoonlijkheid.

3. Vergelijking Nederlanders–Duitsers

Uit het voorgaande valt af te leiden dat Vlamingen en Duitsers toch nogal van elkaar verschillen. Dat is misschien minder verbazend dan mijn overtuiging dat de verschillen tussen Vlamingen en Nederlanders niet kleiner zijn dan tussen Vlamingen en Duitsers, meer nog dat, vanuit mijn Vlaams standpunt, Nederlanders en Duitsers heel wat met elkaar gemeen hebben. Omdat Vlamingen en Nederlanders dezelfde taal spreken, worden tussen beiden wel eens snel culturele overeenkomsten verondersteld, die er niet zijn. Maar Vlamingen en Nederlanders hebben, op een onbeduidend intermezzo na, gedurende vier eeuwen elk hun eigen geschiedenis en dus onderling onafhankelijke ontwikkeling gehad.

3.1. Germaans karakter

Het meest opmerkelijk is misschien wel dat mijn Noordnederlandse taalgenoten op mij een typisch Germaanse indruk maken. En dan heb ik het met name over de manier waarop mensen met elkaar omgaan. Op een schaal met aan het ene uiteinde spontaan individualisme en aan de andere kant georganiseerd collectivisme, zou ik globaal gesproken Zuideuropea-

nen en Noordeuropeanen tegenover elkaar kunnen plaatsen. Welnu, wanneer ik de Duitsers een hoge score geef voor collectivisme, en dan bedoel ik dat natuurlijk in de brede sociale, en niet in de enge economische zin, dan komen de Nederlanders daar waarschijnlijk onmiddellijk achter. Vlamingen behoren volgens mij in de andere helft van de schaalverdeling, weliswaar niet aan het uiteinde, waar we misschien Spanjaarden en Italianen kunnen aantreffen, maar toch ook niet al te dicht bij het midden. Tot zover dit rudimentaire onderscheid.

3.2. Duits–Nederlands–Vlaams

Net als in Duitsland, valt mij in Nederland een zekere normerings- en sterker nog de daarmee gepaard gaande organisatiedrang op. In het landschap bijvoorbeeld zijn typisch Nederlands in Vlaamse ogen minder de windmolens, dan wel de uniforme woonwijken. Nederlanders brengen een in Vlaanderen ongekend solidariteitsgevoel op. Zo maakt in het zuiden van de Nederlanden steeds weer indruk hoeveel geld de noorderburen verzamelen bij televisiecampagnes voor het één of het andere goede doel. Dat druist helemaal in tegen de traditionele opvatting in Vlaanderen dat Nederlanders zuinig zouden zijn – een misvatting overigens die voortvloeit uit een klassiek stereotiep vooroordeel.

Voorts komen Nederlanders op Vlamingen vaak over als principieel en zelfs onbuigzaam, hoewel ze tegelijkertijd de grotere discussiecultuur hebben. Het is mijn ervaring dat bij discussies Nederlanders vaak een hoger doel vooropstellen, en bereid zijn hun persoonlijke inzichten daaraan ondergeschikt te maken; Vlamingen van hun kant stellen het bereiken van een compromis voorop, en zijn best bereid daarvoor principes op de helling te plaatsen en ook de eigen mening te herzien; Duitsers zijn principieel, zoals de Nederlanders, maar wijken slechts moeizaam van een ingenomen standpunt af.

Nederlanders zijn net als Duitsers in de ogen van Vlamingen misschien net daardoor bijzonder zelfbewust, soms zelfs arrogant en, in het geval van de Nederlanders, betweterig en schoolmeesterachtig. Anderzijds komen de Nederlanders over als liberaal en vrijheidslievend.

Toch maken in het algemeen Nederlanders op Vlamingen niet een positieve indruk. Mijn persoonlijke ervaring is dan weer heel anders. In een samenwerkingsverband heb ik veel liever te maken met Nederlanders dan met landgenoten, omdat de Nederlanders berekenbaarder en fairder zijn. Efficiënter vind ik hen dan weer niet. Vlamingen zijn, geloof ik, pragmatischer.

4. Verklaringen

Van een psycholoog heb ik ooit de mooie metafoor gehoord: je persoonlijkheid, dat is een rugzak, waarin je al je ervaringen stopt. Je kunt er niet omheen, zei de man, dat alles wat je hebt meegemaakt vroeg of laat weer een rol gaat spelen, omdat je het nu eenmaal hebt meegemaakt.

Van groepen zou je misschien hetzelfde kunnen zeggen: het karakter van een volk, in ons geval van Duitsers, Nederlanders en Vlamingen, valt voor een deel te verklaren met het verleden van dit volk. Dat is zeker een belangrijke, zo niet de belangrijkste, drijfveer voor historisch onderzoek.

4.1. Historisch

Het is niet mijn taak om op de historische analyse dieper in te gaan, maar een paar persoonlijke kanttekeningen wil ik toch kwijt. Ik geloof dat we drie wezenlijke elementen niet over het hoofd kunnen zien.

Ten eerste, wat de Duitsers betreft, dat er een traditionele verhouding bestaat tussen machthebbers en het volk. In Duitse steden treffen we vaak de residentie van de machthebber aan. En dat is meer dan symbolisch. Vorst en volk leefden in een symbiose, die ik herken in de bereidheid van de Duitsers om gezag en hiërarchie te aanvaarden.

Ten tweede, wat de Nederlanders betreft, dat dit volk als het ware gedistilleerd is uit de elite van de middeleeuwse Nederlanden. Als jonge natie heeft Nederland in de zeventiende eeuw een enorme opgang gemaakt, terwijl de Zuidelijke Nederlanden, in casu Vlaanderen, wegzonken in een economisch en politiek moeras.

En ten derde, wat de Vlamingen betreft, dat zij door de geschiedenis, die door de scheiding van de Nederlanden gedetermineerd werd, een volk van plantrekkers zijn geworden, doordrongen van andere Europese invloeden, weliswaar met een uitgesproken eigen identiteit, maar niet met de standvastigheid, die grote persoonlijkheden kenmerkt.

4.2. Religieus

Voor de drie volkeren heeft bovendien de kerkgeschiedenis een voorname rol gespeeld. Niet toevallig zijn katholicisme en protestantisme in Europa een noord-zuid-verschijnsel. En daarom is het zeer zeker ook geen toeval dat het katholieke Vlaanderen als het uiterste noorden van Zuid-Europa moet beschouwd worden.

Het protestantisme heeft niet alleen nieuwe politieke ontwikkelingen mogelijk gemaakt. Het was tevens het gevolg van een ingesteldheid, die de

Noordeuropeanen kenmerkt. En het gaf de, etnologisch gesproken, Germaanse mentaliteit de kans op een verdere authentieke ontwikkeling. De bijbelvertaling van Luther was niet alleen een zich afwenden van Rome. Ze was tevens een uiting van en een basis voor het Germaanse (in de brede zin van het woord) zelfbewustzijn. Deze impuls heeft, als je zo wil, Vlaanderen gemist.

5. Slotwoord: oordelen en stereotypen

Ik kom tot een afronding. Bij al wat ik gezegd heb over Duitsers, Nederlanders en Vlamingen, mogen we niet vergeten dat het gaat om een veralgemening, met alle tekortkomingen vandie. Ik heb gedaan alsof er Duitsers, Nederlanders en Vlamingen bestaan, en geen onderscheid gemaakt tussen Beieren, Saksers, Brabanders, Limburgers en Hollanders.

Bovendien houdt iedere veralgemening in dat ze wel geldt voor de globaliteit, maar geenszins voor elk deel daarvan. Er bestaan natuurlijk chaotische Duitsers, onzelfzekere Nederlanders en arrogante Vlamingen. Dat is zo voor de hand liggend dat we het misschien wel eens zouden kunnen vergeten. Wat niét zou bijdragen tot het vinden van de waarheid.

Toch vind ik globalisering zinvol. Omdat ik niet in staat ben om voortdurend alles te beoordelen, ben ik voor mijn oriëntatie aangewezen op stereotypen. Dat is niet fout, als deze maar voldoende gefundeerd zijn. En ik hoop dat we daartoe met zijn allen een steentje kunnen bijdragen.

Berichte

Fremdsprachen am Arbeitsplatz: Wer nicht wenigstens Englisch kann¹

Im Zuge des Ausbaus des Europäischen Binnenmarktes und des marktwirtschaftlichen Umbaus des Ostens werden Fremdsprachenkenntnisse im beruflichen Alltag immer wichtiger. Doch das Sprechen in mehreren Zungen ist nicht gerade eine Stärke des Deutschen.

In großen, international operierenden Unternehmen wird die Anpassung der fremdsprachlichen Fähigkeiten der Mitarbeiter an die betrieblichen Erfordernisse seit eh und je gefördert. Hier kümmern sich meist die betrieblichen Personalentwickler und Weiterbildungsabteilungen um die Verbesserungen der Sprachkenntnisse der Mitarbeiter. Anders sieht es vielfach bei Klein- und Mittelbetrieben aus: Fremdsprachliche Fähigkeiten der Mitarbeiter waren bislang kaum gefordert. In den wenigen Schulungsfällen wird überwiegend auf externe Anbieter zurückgegriffen.

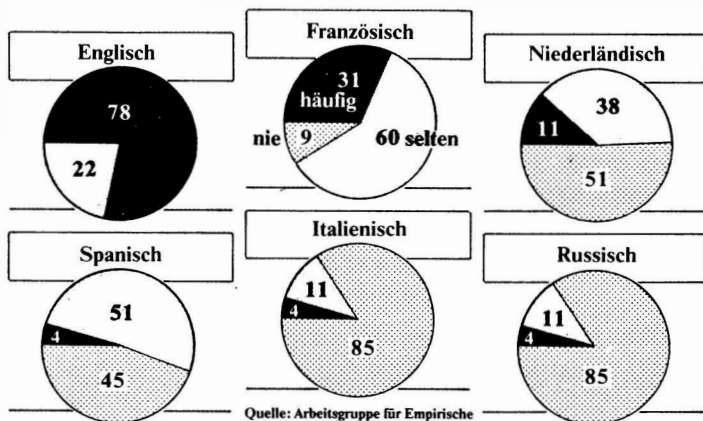
Um den Bedarf fremdsprachlicher Kompetenz in Klein- und Mittelbetrieben zu ermitteln, hat der Bundesminister für Bildung und Wissenschaft bei der Arbeitsgruppe für Empirische Bildungsforschung in Heidelberg eine Studie in Auftrag gegeben. Wichtigstes Ergebnis dieser Untersuchung: - Zwischen dem hohen Stellenwert der Fremdsprachenkompetenz und dem tatsächlichen Kenntnisstand in der Bevölkerung klafft eine große Lücke.

- Rund 60% aller Bürger in Westdeutschland sprechen überhaupt keine Fremdsprache
- Nur 7% beherrschen zwei oder mehr Fremdsprachen.
- Lediglich bei der 20- bis 28jährigen Bevölkerung sind Fremdsprachenkenntnisse weiter verbreitet. Fast 2/3 dieser Altersgruppe gab an, sich in Englisch verständigen zu können.
- Weiteres Manko: Auch das fremdsprachliche Lehrangebot an beruflichen Schulen ist unterentwickelt. Von den insgesamt fast 1,8 Mio Schülern an den westdeutschen Berufsschulen haben nur knapp 46.000 (2,5%) fremdsprachlichen Unterricht auf dem Stundenplan. Rund 60% der Berufsschüler empfinden den Mangel an Fremdsprachen als Defizit, das sie durch Teilnahme an Weiterbildungsveranstaltungen auszugleichen suchen.

1) Quelle: Informationsdienst des Instituts der deutschen Wirtschaft 19. 10. 1991

Fremdsprachen am Arbeitsplatz

Auf die Frage: „Besteht in Ihrer Firma Bedarf an Fremdsprachenkenntnissen?“ antworteten die Unternehmen – in Prozent

Quelle: Arbeitsgruppe für Empirische Bildungsforschung, 1991

Institut der deutschen Wirtschaft Köln

© 1991 Institut der deutschen Wirtschaft Köln

Nach drei Jahren Berufstätigkeit hatten sich 16% der Bankkaufleute und 23% der Industriekaufleute in einer Fremdsprache weitergebildet. Im Vordergrund des Lerninteresses steht dabei häufig die berufliche Verwertbarkeit. Das wird auch von den Industrie- und Handelskammern bestätigt: Dort wurden im Jahr 1990 insgesamt mehr als 7.700 Fremdsprachenprüfungen abgelegt – zehn Jahre zuvor waren es knapp 3.600.

Die internationale Fremdsprache Nummer eins ist Englisch. Mehr als drei Viertel der befragten Unternehmen gab an, daß Englisch am Arbeitsplatz häufig gebraucht werde. Rang zwei nimmt Französisch ein. In fast jedem dritten Unternehmen wird diese Fremdsprache regelmäßig gebraucht. Und Rang drei wird bereits vom Niederländischen eingenommen: 11% der befragten Unternehmen gaben an, diese Sprache häufig zu benötigen, immerhin noch 38% "selten". Damit liegt Niederländisch deutlich vor Spanisch, Italienisch und Russisch, die jeweils zu 4% "häufig" benötigt werden.

Viele Klein- und Mittelbetriebe benötigen zur Erfüllung ihrer betrieblichen Aufgaben mehr als eine Fremdsprache. Das trifft vor allem auf die Bereiche Einkauf und Verkauf zu, aber auch auf die Exportabteilungen und die Sekretariate. Dabei steht der Umgang mit geschriebener Sprache

im Vordergrund. In der Regel sind es Korrespondenzen, Aufträge und technische Texte, die in einer anderen Sprache angefertigt oder aus ihr übersetzt werden müssen.

Nach einer Erhebung des Bundesinstituts für Berufsbildung und des Instituts für Arbeitsmarkt- und Berufsforschung gab fast jeder achte Beschäftigte in Unternehmen mit weniger als 100 Mitarbeitern an, Fremdsprachenkenntnisse zu benötigen. In Großbetrieben gilt das dagegen für jeden sechsten Arbeitnehmer. Und in sehr kleinen Unternehmen lag der Wert immerhin noch bei 8%. Daraus schließen die Institute auf einen weiter rasch wachsenden Bedarf an Kenntnissen in zumindest einer fremden Sprache am Arbeitsplatz.

Hans Hantke

Erster Deutsch-Niederländischer Studiengang International Business mit Doppeldiplomierung zwischen Dortmund und Amsterdam

Ab dem Wintersemester 1991/92 bieten die Hogeschool voor Economische Studies Amsterdam und der Fachbereich Wirtschaft der Fachhochschule Dortmund einen integrierten Studiengang *International Business an*. Es handelt sich um den ersten gemeinsamen Deutsch-Niederländischen Studiengang dieser Art.

Er besteht aus einem 8semestrigen Studium mit zwei Studiensemestern an der jeweiligen Partnerhochschule und einem Auslandspraxissemester. Nach erfolgreichem Abschluß erfolgt die Doppeldiplomierung als "Diplom-Betriebswirt" "Bachelor (International Business)". Die Unterrichtssprache in Dortmund ist Deutsch, in Amsterdam Englisch. Der Studiengang wird durch Stipendien aus dem ERASMUS-Programm der EG gefördert.

Betriebswirten mit international orientierter Fachausbildung, mit Auslandserfahrungen und Fremdsprachenkompetenz bieten sich gegenwärtig und zukünftig, verstärkt durch den EG-Binnenmarkt, beste Berufschancen. Der Fachbereich Wirtschaft der Fachhochschule Dortmund und die Hogeschool voor Economische Studies (HES) Amsterdam haben im Rahmen des ERASMUS-Programms der EG ein gemeinsames Studienprogramm entwickelt, das für internationale Managementtätigkeiten qua-

lizifizieren soll. Das Studium führt zur Verleihung von zwei Hochschulabschlüssen, wobei der niederländische akademische Titel auch zur Promotion berechtigt.

Der Lehrbetrieb wurde im Wintersemester 1991/92 aufgenommen. Das Studium dauert 8 Semester. Im Grundstudium, daß deutsche Studenten an der Fachhochschule Dortmund absolvieren, erfolgt eine breite betriebswirtschaftliche Grundlagenausbildung, in die auch die beiden Wirtschaftssprachen Englisch und Niederländisch mit einbezogen sind. Zum Hauptstudium wechseln die Studenten nach Amsterdam, wo sie zwei Semester lang an der Partnerhochschule Internationales Management und Internationales Marketing studieren. In das Hauptstudium ist das Praxissemester im englisch- oder niederländischsprachigen Ausland eingebettet. Die außenwirtschaftliche Spezialausbildung wird im achten Semester an der Fachhochschule Dortmund abgeschlossen.

Das Studienprogramm, das im fünften und achten Semester für deutsche und niederländische Studenten gemeinsame Studiengruppen vorsieht, wird durch die nachstehende Übersicht wiedergegeben:

- Semester 1–4 Grundstudium an der FH Dortmund
Fächer: Betriebswirtschaftslehre Volkswirtschaftslehre
Wirtschaftsrecht
Mathematik/Statistik
Datenverarbeitung
Außenwirtschaft
Wirtschaftsenglisch
Wirtschaftsniederländisch
Vor dem 3. Semester (allg. im September) findet eine mehrwöchige Pflichtexkursion mit Intensivsprachkurs nach Amsterdam statt. Vor dem 5. Semester (wiederum im September) findet für deutsche und niederländische Studenten eine gemeinsame mehrwöchige Studieneinführung gekoppelt mit einem Management-Trainings-Camp oder einem Segelkurs und einem Intensivsprachkurs statt.
- 5 Hauptstudium an der HES Amsterdam
Fächer: Business-Management I (Teil A)
- 6 Praxissemester im englisch- oder niederländischsprachigen Ausland (mindestens 20 Wochen)

- 7 Hauptstudium an der HES Amsterdam
Fach: Business-Management I (Teil B)
Zusätzlich ist die Diplomarbeit (Skriptie) auf Englisch oder Niederländisch anzufertigen
- 8 Hauptstudium an der Fachhochschule Dortmund
Fach: Business-Management II
Gleichzeitige Verleihung des "Diplom-Betriebswirt" und des "Bachelor" (International Business)"

Studienförderung

Dem Fachbereich Wirtschaft stehen Mobilitätsstipendien aus dem ERASMUS-Programm zur Unterstützung der Studenten während ihres Auslandsstudienaufenthaltes zur Verfügung. Studenten, die Bafög-Mittel erhalten, sind auf die dort bereitgestellten Beihilfen verwiesen, die aus dem ERASMUS-Programm geringfügig aufgebessert werden.

Studienvoraussetzungen

Als Voraussetzung für die Aufnahme des Studiums werden neben der Fachhochschulreife oder einer gleichwertigen Qualifikation Nachweise einer praktischen Tätigkeit und einer besonderen Vorbildung gefordert.

Der Nachweis einer praktischen Tätigkeit gilt als erbracht, wenn der Studienbewerber die Qualifikation durch das Zeugnis der Fachhochschulreife einer Fachoberschule für Wirtschaft erbracht hat. Studienbewerber, die ein Zeugnis der Hochschulreife erworben haben, müssen mindestens ein Grundpraktikum und ein Fachpraktikum von je drei Monaten leisten. Studienbewerber, die die Studienqualifikation auf andere Weise erworben haben, müssen ein Praktikum von zwölf Monaten leisten.

Der Nachweis der besonderen Vorbildung ist durch schriftliche Tests in Englisch oder Niederländisch und Mathematik zu führen.

Niederländischkenntnisse sind bei der Aufnahme des Studiums in Dortmund nicht erforderlich, der Unterricht in Amsterdam erfolgt in Englisch. Während des Studiums in Dortmund ist Niederländisch 2. Pflicht-Fremdsprache; zum Einstieg in das Fach "Wirtschafts-Niederländisch" werden über zwei Semester Brückenkurse durchgeführt. Studienbewerber, die Niederländisch bereits auf der Schule gelernt haben, können den Eingangstest statt in Englisch auch in Niederländisch machen.

Die Feststellung der besonderen Vorbildung wird in einem der Einschreibung vorausgehenden Verfahren durchgeführt. Der Antrag auf Zulassung zu diesem Feststellungsverfahren ist an die FH Dortmund zu richten.

Kooperationspartner

Der Fachbereich Wirtschaft ist mit über 1.800 Studenten, 36 Professoren und 30 Lehrbeauftragten der größte Fachbereich der Fachhochschule Dortmund. Zu den ständigen Studienangeboten des Fachbereichs zählen die praxisorientierten Studiengänge (Betriebswirtschaft, International Business, Wirtschaftsingenieurwesen, Betriebsinformatik) und der mit dem Fachbereich Informatik gemeinsam getragene Studiengang Wirtschaftsinformatik. Der Fachbereich unterhält intensive Austauschbeziehungen mit mehreren ausländischen Hochschulen, neben der HES Amsterdam auch mit Hochschulen in England, Frankreich, Spanien und den USA.

Der Fachbereich Wirtschaft ist seit 1985 in einem neu errichteten Gebäude auf dem Campus der Dortmunder Hochschulen untergebracht; er verfügt über eine moderne und gute Ausstattung (ein Sprach- und mehrere DV-Labore).

Die HES Amsterdam ist mit etwa 5.000 Studenten die größte selbständige Wirtschaftshochschule in den Niederlanden.

Berufsaussichten

Die Wahl des Studienortes Amsterdam wird natürlich einmal von der Attraktivität der Stadt selbst bestimmt. Man lebt in einer der interessantesten Metropolen der Welt und hat die Gelegenheit, aus einem vielfältigen Kultur- und Freizeitangebot auszuwählen. Zum anderen wird man sich wegen des guten Rufs der HES und der Qualität der Lehrveranstaltungen gerade auf dem Gebiet International Business für ein Studium in Amsterdam entscheiden. Ganz besonders wichtig sind aber die entscheidend günstigeren Berufsaussichten, die man durch das Studium an der HES und das Dortmunder Diplom hat. Das gilt sowohl für einen möglichen deutschen Arbeitgeber, für den der Absolvent gegenüber Mitbewerbern ganz spezifische Vorzüge hat. Das gilt aber auch hinsichtlich der erweiterten Einsatzmöglichkeiten, die nach erfolgreichem Studium an der HES zusätzlich den gesamten Benelux-Wirtschaftsraum umfassen, in dem Niederländisch gesprochen wird, wo man gerade im Bereich International Business

überaus gut bezahlte Positionen finden kann. Die meisten Führungspositionen in internationalen Unternehmen werden übrigens von Niederländern eingenommen.

Zulassung und Antragstellung

Die Zulassung zum Studium, das jeweils zum Wintersemester beginnt, erfolgt durch die Fachhochschule Dortmund, Postfach 10 50 18, 4600 Dortmund.

Bewerber, die das Studium in Amsterdam aufnehmen wollen, wenden sich an die Hogeschool voor Economische Studies, Afdeling International Business, Raamplein 1, NL-1016 XK Amsterdam. Entsprechende englische Sprachkenntnisse müssen vorausgesetzt werden.

Achim Müller

Niederländisch in der Grundschule

Mit einer Presseerklärung wendete sich Nordrhein-Westfalens Kultusminister Schwier am 5. April 1990 an die Öffentlichkeit und kündigte an, daß in spätestens 5 Jahren alle Grundschulkinder mit einer fremden Sprache vertraut gemacht werden sollen – bei 3200 Grundschulen im Lande ein großes Unternehmen, an dem 178.000 Kinder beteiligt sind.

Untersuchungen und Erfahrungen – auch aus anderen europäischen Ländern – haben zu diesem Schritt Mut gemacht. Vorausgegangen war der Pressemeldung des Kultusministers eine länderübergreifende Fachtagung im Landesinstitut für Schule und Weiterbildung, Soest, sowie die Einberufung einer Arbeitsgruppe, die ein Konzept für das Land NRW formulieren und vorlegen sollte.

Die pädagogischen Prinzipien dieses Konzeptes beschreiben keinen Schulversuch, sondern ein "flexibel konstruiertes innovatives Vorhaben, in dessen Verlauf auf schulpraktischem Wege Erfahrungen gesammelt und aufbereitet werden sollen, damit diese nach Ablauf der kommenden vier Jahre zu einem generalisierbaren Grundmodell zusammengefaßt werden können." (vgl. hierzu die Artikel von Eike Thürmann, Begegnung mit Sprachen in der Grundschule; in der Zeitschrift "Schulverwaltung NRW", Nr 7 und 8, 1991.)

Das vorrangige Ziel von "Begegnung mit Sprachen" ist nicht das systematische Erlernen einer Fremdsprache, um den weiterführenden Schulen den Fremdsprachenunterricht zu erleichtern, sondern man verfolgt vielmehr folgende Zielsetzungen:

- Erziehung zum gegenseitigen Verstehen
- Beitrag zum Abbau von Vorurteilen und Ängsten gegenüber Fremdem oder Andersartigem
- Verhinderung von ethnozentrischen Denkweisen
- Förderung von sprachlichem Interesse
- Freude am Umgang mit fremden Sprachen
- Bewußtmachung von der Gleichwertigkeit und Bedeutung von Sprachen und Kulturen
- Unterstützung beim Erproben von erweiterten kommunikativen Möglichkeiten im Spiel und beim sprachlichen Handeln
- besseres Erkennen der Erscheinungsformen der eigenen Muttersprache
- Erweiterung von sprachlichen und kulturellen Erfahrungen.

Auf diese Weise soll auf die Persönlichkeitsentwicklung und die mündige Teilhabe am gesellschaftlichen Leben vorbereitet werden.

"Begegnung mit Sprachen" in der Grundschule dient nicht einer Elitebildung, sondern richtet sich verbindlich an alle Schülerinnen und Schüler, wobei in den ersten beiden Grundschulklassen an 20-minütige Unterrichtsphasen gedacht ist, die in der dritten und vierten Klasse auf 45 Minuten (pro Woche) ausgeweitet werden.

Der Grundschule bleibt es freigestellt, für welche Fremdsprache(n) sie sich entscheidet: das kann in einer Schule mit vielen türkischen Kindern Türkisch sein, während es an der Nachbarschule Polnisch ist. An Schulen in der Nähe zur belgischen und niederländischen Grenze wird man sich wohl des öfteren sinnvollerweise für Niederländisch entscheiden. Im Regierungsbezirk Münster z. B. ist es erklärter Wille, an möglichst vielen Schulen die Begegnung mit der Nachbarsprache Niederländisch zu fördern. Erste Maßnahmen zur Lehrerfortbildung haben begonnen, weitere müssen und werden nachfolgen.

Lehrpläne soll es für diese Konzeption nicht geben, wohl didaktisch-methodische Empfehlungen, wie sie bereits für die Begegnungssprache Englisch vorliegen. Empfehlungen für Niederländisch und andere Sprachen werden im kommenden Jahr im Landesinstitut Soest vorbereitet.

Sehr hilfreich wird die Einrichtung von örtlichen Arbeitsgruppen sein, in denen Grundschulpädagogen ihre Erfahrungen austauschen und sich mit Lehrern von weiterführenden Schulen verständigen. Denn auch die Fremdsprachenlehrer an weiterführenden Schulen werden sich darauf

einstellen müssen, daß sie demnächst fremdsprachlich vorgebildete Schülerinnen und Schüler in ihren Klassen haben, von denen einige spielerische Erfahrungen mit Polnisch, andere mit Italienisch, Türkisch, Englisch oder Niederländisch gemacht haben — eine interessante Herausforderung für einen Lehrer in einer multikulturellen Gesellschaft.

Johan Crasemann

Wereldwijde 'taalunie' moet bedreigd Nederlands redden

Veertig miljoen mensen in de hele wereld zijn met elkaar verbonden via de Nederlandse taal, of een afgeleide daarvan. Om de positie van deze minderhedentaal ook in de komende jaren te handhaven moeten de 'Nederlandse' gemeenschappen nauwer met elkaar samenwerken. Dat vonden in ieder geval de 250 neerlandici en Nederlandstalige schrijvers uit negen landen, die medio oktober in Brussel op een symposium met de titel "Het Nederlands in de wereld" vergaderden.

Duidelijk werd, dat van formele contacten tussen Nederlandstaligen buiten Nederland en Vlaanderen nog nauwelijks sprake kan zijn. De bijeenkomst in Brussel, bijgewoond door de Nederlandse ministers Ritzen (onderwijs) en d'Ancona (cultuur) was dan ook uniek.

De aanwezigen waren het erover eens, dat er een samenwerkingsverband op taalgebied moet komen tussen Nederland, België, Zuid-Afrika, Suriname, Aruba, de Nederlandse Antillen, (Noordwest-)Frankrijk en Indonesië om op te komen voor het gebruik en de verdediging van het als kleine taal steeds meer bedreigde Nederlands.

Momenteel bestaat alleen de Taalunie, waarin Nederland en Vlaanderen samenwerken. Via die unie, vindt Ritzen, moet worden geprobeerd de Nederlandse taal verder gemeenschappelijk te ontwikkelen, het gebruik ervan aan te moedigen en vooral de studie van het Nederlands te bevorderen. In elk EG-land zou volgens Ritzen op minstens één universiteit Nederlands onderwezen en bestudeerd moeten worden. Als voorbeeld hiervan noemde hij Frankrijk en vooral Duitsland, waar de Nederlandse taal een groeiende belangstelling kent en ook belangrijke bijdragen tot de Nederlandse taal- en letterkunde gepubliceerd worden.

Ritzen, momenteel voorzitter van de Taalunie, bepleitte in Brussel een soort associatieovereenkomsten, waarbij hij zich – tot ongenoegen van

sommigen – wilde beperken tot Zuid-Afrika, Aruba, de Antillen, Namibië en Suriname. De congresgangers gingen hun eigen weg en bepleitten veel bredere samenwerkingsvormen. Op voorstel van de Antilliaanse schrijver Frank Martinus Arion werd besloten om een werkgroep daartoe voorstellen te laten doen. De eerste resultaten daarvan worden in het voorjaar 1992 verwacht.

De veertig miljoen Nederlandstaligen in de wereld gebruiken hun taal niet alleen als voertaal. In Nederland en Vlaanderen is dat vanzelfsprekend, en ook het Afrikaans wordt (nog) gesproken door meer dan de helft van de Zuidafrikanen, terwijl het Nederlands ook in Suriname nog de hoofdtal is. Maar op Aruba en de Antillen wordt het Nederlands nauwelijks meer gesproken, in Namibië is het Nederlands als officiële taal vervangen door het Engels, in Indonesië spreken alleen ouderen het (soms) nog en wordt het Nederlands alleen nog in de wetenschap gebruikt. In het noorden van Frankrijk is het een verdrongen dialect.

Minister Ritzen wees er tenslotte op dat het Nederlands in de EG op de zesde plaats staat met 21 miljoen sprekers, achter het Engels, Frans, Duits, Spaans en Italiaans, maar vóór het Portugees, Deens en Grieks.

Adelheid Scholten

Lebendige Vergangenheit in den Niederlanden

”Die geheimnisvolle Kraft, die in Anne Frank steckt, ist eine Chance. Anne Frank zieht Menschen an. Wer sich auf Anne Frank einläßt, wird mit der alltäglichen Seite des Nationalsozialismus konfrontiert. Es geht nicht mehr um Gruppen, nicht mehr um Zahlen, es geht um einen einzelnen Menschen, der verfolgt wurde. Es geht um die Umgebung des Menschen, der entweder dasselbe Schicksal teilt oder vor der Entscheidung steht: mitmachen oder nicht, Juden helfen oder den Besatzern. Der Nationalsozialismus ist nicht mehr in eine wissenschaftliche und damit Distanz schaffende Sprache eingebettet, sondern wird zum Problem von Einzelpersonen und stellt damit auch Fragen an die eigene Person.” So berichtet Marko Lange, der 18 Monate als Freiwilliger der Aktion Sühnezeichen Friedensdienste (ASF) in der Anne-Frank-Stiftung in Amsterdam gearbeitet hat.

Marko Lange ist nur einer der derzeit 25 Freiwilligen der ASF, die in den Niederlanden in den unterschiedlichsten Projekten arbeiten. Das Spektrum reicht von der praktischen Sozialarbeit bis zum Erstellen des Layouts

für eine Zeitung. Im sozialen Bereich finden sich Tätigkeiten mit "Randgruppen" in Stadtvierteln, Auffanghäusern oder Wohngemeinschaften, zum Beispiel mit Behinderten, Drogenabhängigen oder Seeleuten. Darüber hinaus arbeiten die Freiwilligen in Antirassismus- und Flüchtlingsinitiativen oder mit Friedens-, Versöhnungs- und Dritte-Welt-Organisationen zusammen.

Nicht als Einzelgänger kommen die Freiwilligen in die Niederlande, sondern innerhalb einer Gruppe. Sie machen Erfahrungen wie oben, die sie austauschen können und so einen Überblick über andere soziale und politische Antworten auf Fragen in der niederländischen Gesellschaft erhalten. Sie erleben unterschiedliche Lebensstile und lernen andere Beurteilungsmaßstäbe und Arbeitsweisen kennen.

Im Aufruf von Lothar Kreyssig, der 1958 zur Gründung der Aktion Sühnezeichen führte, hieß es unter anderem: "Wir Deutschen haben den Zweiten Weltkrieg begonnen und schon damit mehr als andere unermeßbares Leiden der Menschheit verschuldet; Deutsche haben im frevlerischen Aufstand gegen Gott Millionen von Juden umgebracht. Wer von uns Überlebenden das nicht gewollt hat, der hat nicht genug getan, es zu verhindern. Wir haben vornehmlich noch darum keinen Frieden, weil zu wenig Versöhnung ist": Dies bezog sich in erster Linie auf die Vergangenheit, die deutsche Schuld war der Ausgangspunkt. Gleichzeitig sprach aus diesem Aufruf die Sorge um die Gegenwart und die Zukunft; es ging um den Frieden und die Grundlagen der Versöhnung; darum, ein Zeichen auch für die Zukunft zu setzen.

Die Arbeit der ASF in den Niederlanden enthält beide Elemente: Ausgangspunkt war und ist bis heute die Verantwortung gegenüber der Geschichte, die die Beziehungen auch dieser beiden Nachbarländer schwer belastet hat und in vielerlei Hinsicht prägt. Hinzu kommt die aktive Teilnahme an der Gegenwart durch Projekte, die sich am Ziel innergesellschaftlichen wie internationalen Friedens orientieren und die mit einer auf die Zukunft gerichteten Perspektive über die nationale Beziehungen hinausweisen.

"De oorlog", die Zeit der deutschen Besatzung von 1940 bis 1945, hat sich tief in der kollektiven Erinnerung der niederländischen Bevölkerung eingepreßt. Die Erfahrungen dieser Jahre wirkten jahrzehntelang im deutsch-niederländischen Verhältnis nach. Schrittweise "normalisierten" sich diese Beziehungen. Heftige Reaktionen, bei denen direkt oder in Anspielungen an die Besatzungszeit erinnert wird, gibt es dennoch immer wieder. Sie sind erklärlich, werden manchmal aber auf beiden Seiten auch von irrationalen Gedanken und Gefühlen beherrscht, insbesondere, wenn

weder eigene oder direkt durch die Familie vermittelte historische Erfahrungen mit dem anderen Land noch persönliche Begegnungen mit den "nachgeborenen" Generationen das Bild bestimmen.

Um so mehr muß der Beginn der Aktion Sühnezeichen 1959 in den Niederlanden unter den damaligen politischen Umständen als etwas Besonderes gewertet werden. Eine Gruppe von Freiwilligen baute damals ein Ferienzentrum für Rotterdamer Arbeiter in Ouddorp. Es folgten weitere Bauprojekte, als letztes wurde von 1965 bis 1967 die internationale Sozialakademie, das "Visser 't Hooft Centrum" in Rotterdam gebaut.

Die jungen Freiwilligen, die heute in die Niederlande reisen, können durch ihren längerfristigen Aufenthalt in einem Projekt das zunächst fremde Land kennen und verstehen lernen. Sie kommen als aufmerksame Zuhörer und Gesprächspartner. Beim gemeinsamen Arbeiten an einem Projekt können sie erleben, wie Niederländer aufgrund ihrer historischen Erfahrung zu einer anderen politischen Einschätzung kommen können. Das konnten deutsche Freiwillige zum Beispiel in den Niederlanden während des Golfkrieges erfahren. Niederländer blickten teilweise mit Unverständnis auf die mit "Hollanditis" infizierten demonstrierenden jungen Deutschen. Und das gemeinsame Leben und Arbeiten kann auf Dauer das deutsch-niederländische Verständnis weiter entwickeln und vertiefen.

So schreibt ein langjähriger Projektpartner von ASF, Cyriel Triescheijn, vom Rotterdamer Antidiskriminierungsrat (RADAR): "Innerhalb einer Organisation wie RADAR werden Behandlungsmöglichkeiten von Rassismus und Diskriminierung vor allem pragmatisch behandelt. Aus einer anderen Perspektive, vor einem anderen Hintergrund solche komplizierten Probleme zu betrachten, kann sehr erfrischend wirken. daraus resultierende Fragen könne manchmal zu neuen Aktivitäten oder anderen Schwerpunkten führen und bereichern gerade die Arbeit. Was das betrifft, sind ASF-Freiwillige nicht nur eine qualitative Verbesserung einer Organisation. Auf der anderen Seite kann die in den Niederlanden erworbene Erfahrung nach Deutschland mitgenommen werden. Das ist inzwischen mehr als nur ein frommer Gedanke. Eine frühere Freiwillige ist bei dem Aufbau eines antirassistischen Büros in Hamburg beteiligt. Gerade in dem Austausch von Wissen, Erkenntnissen und Erfahrungen liegt der Wert von ASF und der Arbeit, die Freiwillige Ausführen."

Interessenten für einen freiwilligen Friedensdienst sind in der Regel zwischen 18 und 28 Jahre alt. ASF ist seit 1986 für Kriegsdienstverweigerer eine anerkannte Organisation für "andere Dienste" im Ausland. Eine Broschüre über die Arbeit in den Niederlanden ist gegen eine Schutzge-

büß von DM 2,- zu erhalten bei: Aktion Sühnezeichen Friedensdienste e.V., Jebenstr. 1, 1000 Berlin 12 (Tel.: 030/3102612, Fax.: 3126541). In den Niederlanden kann man sich informieren bei: ASF im Rosenstock-Huussy-Haus, Hagestraat 10, NL-2011 CV Haarlem.

Heinz Eickmans

Bestseller Nooteboom – "Sieh da, die Holländer haben einen solchen Autor!"

Daß das Fernsehen Bücher zu Bestsellern machen kann, ist für Niederländer eine altbekannte Tatsache, denn eine Einladung in Adriaan van Dis' literarische Talkshow ist Garant für einen Run auf die vorgestellten Titel, der mit schöner Regelmäßigkeit am Tag nach der Sendung einsetzt.

Daß so etwas auch in Deutschland funktionieren kann, diese glückliche Erfahrung durfte nun Cees Nooteboom machen, dessen kurz zuvor erschienene Erzählung *Die folgende Geschichte* (Übersetzung: Helga von Beuningen) Anfang Oktober im *Literarischen Quartett* des ZDF vorgestellt und von Marcel Reich-Ranicki mit kaum zu übertreffendem Enthusiasmus gewürdigt worden war. Reich-Ranicki über Nootebooms Buch, das in den Niederlanden im Frühjahr 91 als *boekenweekgeschenk* in einer Auflage von über 500.000 Exemplaren gratis unter Volk gebracht wurde:

"Es hat mich tief beeindruckt und ich bedaure es außerordentlich, daß ich die bisherigen Bücher von Nooteboom alle übersehen und nicht gelesen habe. Das ist ein ganz bedeutender europäischer Schriftsteller, und eines der wichtigsten Bücher, vielleicht das wichtigste, das ich in diesem Jahr gelesen habe. (...) Die Erzählung ist glänzend geschrieben. (...) Mich hat das Buch tief getroffen, und wenn ich ein Buch empfehlen kann — denn es kommt ja jetzt die Weihnachtszeit, und die Leute werden Bücher kaufen, und sie werden die falschen kaufen — dann sage ich: ein Bestseller ist es nicht, aber es sollte ein Bestseller werden. (...) Ich empfehle es, weil es wirkliche Literatur ist. (...) Ich spreche gern vom doppelten Boden, der das Kennzeichen von Literatur ist, hier ist er da, der doppelte Boden, hier ist Literatur und Poesie. Und ich bin tief von diesem Nooteboom beeindruckt; sieh da, die Holländer haben einen solchen Autor!"

Die Folgen dieser Lobpreisung: Am Tag nach der Sendung ist das Buch in ganz Deutschland ausverkauft; der auf eine solche Nachfrage nicht vorbereitete Suhrkamp Verlag kann nicht nachliefern; nachdem das Buch zunächst einige Zeit überhaupt nicht erhältlich ist, wird es zu einem der

großen Bestseller des deutschen Bücherherbstes. In den wenigen Wochen bis Jahresende bringt es *Die folgende Geschichte* auf sieben Auflagen und damit auf ca. 70.000 verkaufte Exemplare!

Der Erfolg dieses Buches erfährt in einer Art Sogwirkung auch die anderen Werke des Autors. Die ohnehin von der Kritik hoch gelobten und mit dem erstmals verliehenen *Preis des 3. Oktober* ausgezeichneten *Berliner Notizen* liegen Ende 91 in 4. Auflage vor, die im Jahr zuvor erschienene Liebesgeschichte *Mokusei* muß in einer zweiten Auflage nachgedruckt werden. Aber auch frühere Bücher wie *Rituale* (1985), *In den niederländischen Bergen* (1987) und *Ein Lied von Schein und Sein* (1989) finden wieder den Weg in die Regale der Buchhändler und damit zu den Lesern.

Fortsetzung der Erfolgsgeschichte 1992: *Die folgende Geschichte* ist auch im Januar und Februar des neuen Jahres unverändert hoch in der SPIEGEL-Bestsellerliste platziert; in den Buchhandlungen liegt mittlerweile die 8. Auflage von 1992; die seit längerem angekündigte Neuauflage von Nootebooms erstem Roman *Das Paradies ist nebenan* (nl. *Philip en de anderen* 1955, dt. Erstausgabe 1958) erscheint im Januar als Taschenbuch. Damit bleibt allein sein zweiter Roman, *De ridder is gestorven* (1963), den deutschen Nooteboomlesern noch vorenthalten. Hier verspricht eine bibliophile Ausgabe Abhilfe, die der Münsteraner Kleinheinrich Verlag für 1992 plant. Derselben Verleger kommt das Verdienst zu, erstmals einen Band mit Gedichten Nootebooms herausgegeben zu haben: *Das Gesicht des Auges / Het gezicht van het oog* (1991). Der zweisprachige Band ist in einer einmaligen limitierten Auflage von 300 Exemplaren erschienen. Auch der Suhrkamp Verlag plant für 1992 eine Auswahl aus Nootebooms Lyrik.

Ein Indiz für die zunehmende Zugkraft des Namens Nooteboom ist auch der Raum, den ihm die meinungsbildenden Zeitungen unseres Landes in letzter Zeit einräumen. Nach früheren Portraits in *Zeit* und *Stern* widmet nun auch die *Frankfurter Allgemeine*, die *Die folgende Geschichte* in ihrem Rezensionsteil noch ein wenig stiefmütterlich behandelt hatte, Nooteboom fast eine ganze Seite ihres Wochenendfeuilletons vom 18.1.92. Das *Süddeutsche Zeitung-Magazin* schließlich, das Anfang Februar eine spezielle Europa-Ausgabe vorlegt, hat niemand anders als Nooteboom dazu auserkoren, den einleitenden Beitrag "Wie wird man Europäer" zu schreiben. Im redaktionellen Nachspann lesen wir kurz und bündig: "Der Niederländer Cees Nooteboom, 58, zählt zu den bedeutendsten europäischen Erzählern der Gegenwart. Sein vor kurzem in deutsch erschienener Roman *Die folgende Geschichte* steht derzeit in den Bestsellerlisten." Dem wäre – derzeit – nichts hinzuzufügen.

Mitteilungen und Hinweise

Bundeskongreß des Fachverbandes Moderne Fremdsprachen

Das Thema des diesjährigen FMF-Kongresses (Freiburg, 13.4.-15.4.92) lautet: Fremdsprachen für die Zukunft: Nachbarsprachen und Mehrsprachigkeit. Als Schwerpunktthemen sind vorgesehen: frühbeginnender Fremdsprachenunterricht, bilingualer Unterricht, interkulturelle und multikulturelle Erziehung, Fremdsprachen für den Beruf. Die Fachgruppe Niederländisch hat ein niederlandistisches Programm zusammengestellt, das 8 Vorträge, eine kulturelle Darbietung sowie eine landeskundliche Ausstellung umfaßt.

Im einzelnen sind folgende Programmpunkte vorgesehen:

Montag 13.4.92, 14.30-16.30 Uhr: Kurzbeiträge zu folgenden Themen: Begegnungssprache Niederländisch in der Grundschule - Nordrhein-Westfalen (L. Drunkemühle); Die Nachbarsprache Niederländisch im Schulversuch "Bilinguale Realschulen" des Landes Nordrhein-Westfalen (J. Gross/B. Suek); Ein bilingualer Zweig mit Niederländisch am Gymnasium (J. Reinkens); Niederländischunterricht im Wahlpflichtmodell integrierter Gesamtschulen (H. Hülsdünker). 17.00 Uhr: Fachgruppensitzung der Sektion Niederländisch. 20.00 Uhr: Lieder vom Duo Wouter de Koning/Henk Scholte: "Een rondje Nederlands".

Dienstag 14.4.92, 9.00-12.00 Uhr: Vorträge zu folgenden Themen: De mogelijkheden van de "Erfahrungsbezogenen Ansatz" voor het Nederlands aan Duitse scholen en volksuniversiteiten (H. Beelen); Grenznähe im Fremdsprachenunterricht - am Beispiel des Niederländischen in der Region Aachen (M. Braam/P.-W. Jaegers).

Mittwoch 15.4.92, 9.00-12.00 Uhr: Vorträge zu folgenden Themen: Die Rolle des Niederländischen im Rahmen der Ausbildung zum Dolmetscher und Übersetzer (E. Püschel); De rol van het Nederlands in het toekomstige Europa (H. Paesmans).

Da zwischen der Fachvereinigung Niederländisch e.V. und dem FMF ein Assoziationsvertrag besteht, gilt der reduzierte Beitrag (40 DM) für alle Mitglieder der Fachvereinigung.

Nähere Auskünfte erteilt Hajo Hülsdünker, IGS Aurich-West, Am Schulzentrum 2, Tel. 04945-13 27.

H.B.

KUMMERKASTEN

flämisch – holländisch – niederländisch (1)

”Durch die Teilung Flanderns in einen belgischen und einen holländischen Teil ist die Geschichte der niederländischen Comics stark vom belgischen Comic-Markt beeinflusst.”

Andreas C. Knigge: Kurze Weltgeschichte des Comics.

In: Comic-Lexikon. Frankfurt/Berlin: Ullstein 1988, S.36.

”In Belgien wohnen Flamen und Wallonen, die Flamen sprechen flämisch, die Wallonen französisch, die Flamen schreiben aber niederländisch und nicht flämisch.”

Rosemarie Still in ihrem Nachwort zur Taschenbuchausgabe von Hugo Claus: Der Kummer von Flandern. München: dtv 1991, S. 669.

Anmerkung der Redaktion

Jeder, der sich in Deutschland mit dem Niederländischen beschäftigt, weiß um das Durcheinander und die Inkonsistenzen im Gebrauch der sprachlichen und geographischen Bezeichnungen *flämisch*, *holländisch*, *niederländisch*. Nur im Ausnahmefall werden sich die, die es besser wissen, zu einer Richtigstellung aufraffen. Wollte man jede Fehldarstellung korrigieren, man hätte fast täglich mehrere Briefe zu schreiben.

Dennoch ist die Registrierung des nicht selten blühenden Unsinns, der uns auf diesem Felde begegnet, keine sinnlose Sache, kann sie uns doch interessante Anhaltspunkte für die Ursachen solcher Fehldarstellungen geben. (Daß dabei auch der bei 'Insidern' zu beobachtende achtlose oder vermeintlich spielerische Umgang mit diesen Begriffen zu Formulierungen führt, die für den deutschen Durchschnittsleser bestenfalls un-, in jedem Fall aber mißverständlich sind, belegt das oben zitierte zweite Beispiel.) Wir beabsichtigen daher, künftig die unsinnigsten und abstrusesten Formulierungen an dieser Stelle kommentarlos zu dokumentieren und bitten hierzu alle Leserinnen und Leser, die Redaktion über besonders "gelungene" Funde zu informieren. (Redaktion *nachbarsprache niederländisch*, Magdalenenstr. 5. 4400 Münster)

Buchbesprechungen

Peter-Eckhardt Knabe (Hrsg.): Das Königreich Belgien Geschichte und Kultur. Köln: dme Janus Verlagsgesellschaft 1988. (= Kölner Schriften zur Romanischen Kultur 11). 343 S., 39,- DM

Dieses Buch ist aus einer Ringvorlesung im Sommersemester 1986 an der Universität Köln hervorgegangen. Es enthält acht Beiträge und eine Zeittabelle von Dagmar Scherrers, in der wichtige Ereignisse aus der Geschichte Belgiens (1. Politik und Gesellschaft, 2. Beziehungen zum Ausland, 3. Literatur, Sprache und Philosophie – diese Spalte recht detailliert –, 4. Kunst und Musik) synoptisch dargestellt werden. Sieben Beiträge gehen auf Vorlesungen zurück. Der achte ist ein Aufsatz von Leclercq; er ersetzt den nicht mehr fertig redigierten Text des zwei Monate nach seinem Vortrag verstorbenen Kunsthistorikers Dirk Kocks, dem das Buch gewidmet ist. Leclercqs Beitrag enthält als Anhang 16 Schwarzweißabbildungen von Gemälden belgischer Künstler.

Die ersten drei Aufsätze behandeln Themen, die ein ausländischer Leser, der über Belgien informiert werden möchte, normalerweise erwartet: eine einleitende Übersicht über den belgischen Nationalstaat und seine Geschichte (von Otto Dann) und Betrachtungen über die sprachliche Situation und ihre Gründe in den beiden Landesteilen: Wallonien (von Artur Greive) und Flandern (von Herman Vekeman). Eine separate Behandlung des Themas "Sprachenstreit" fehlt, doch enthalten die Beiträge von Dann und Vekeman knappe, aber zuverlässige Informationen zu diesem Phänomen. Das sprachliche Problem Brüssel wird recht kurz und leider etwas einseitig behandelt im Beitrag von Greive, der viel sprachhistorisches und sprachgeographisches Handbuchwissen verarbeitet hat, aber sich doch nicht immer richtig informiert zeigt, z. B. in der Behauptung auf S. 65, "Daß selbst im flämischen Gebiet seit der Mitte des 13. Jahrhunderts als Volkssprache nur das Romanische in Urkunden benutzt wird"¹

Die nächsten zwei Beiträge sind parallel zu den beiden sprachlichen konzipiert worden: Herbert van Uffelen bespricht die flämische, Peter Eckhard Knabe die französischsprachige Literatur Belgiens seit der Staatsgründung. Aus der Fülle der Fakten ist in beiden Fällen eine repräsentative Auswahl getroffen worden. Wieso aber behandelt Hugo Claus in *Het verdriet van België* "die Geschichte Belgiens zwischen den beiden Weltkriegen" (S. 159)? Knabe illustriert seine Darstellung mit einigen Gedichten und interessanten graphisch-literarischen Erzeugnissen.

Sehr angenehme Überraschungen sind die gediegenen Beiträge von Paul Janssens über die Philosophie und von Dietrich Kämper über die Musik, ist doch – außer in Spezialistenkreisen – im Ausland kaum bekannt, daß Belgien auf diesen Gebieten Bedeutungsvolles hervorgebracht hat. Janssens, der sich an eine Darstellung von J. Taminiaux anlehnt, aber doch selbständig und einsichtsvoll vorgeht, unterscheidet in der Geschichte der Philosophie, die in Belgien fast ausschließlich eine Angelegenheit der Philosophieprofessoren an den Universitäten gewesen ist, drei Epochen. Die erste, in den Jahrzehnten nach der Gründung des belgischen Staates, ist stark traditionalistisch, von der kantianischen Wende unberührt und von der Sorge geprägt, das Denken gegen den Traditionsverlust von Aufklärung und Revolution zu schützen. Man glaubt, trotz grundsätzlicher ideologischer Unterschiede, die teilweise in den eigenen Positionen der vier Universitäten Löwen (katholisch), Brüssel (Freidenker), Gent und Lüttich (staat-

lich) begründet sind und trotz neuer Denkansätze, noch allgemein an die Möglichkeit, ein metaphysisches System auszubauen, in dem die Existenz Gottes und die Unsterblichkeit der Seele bewiesen werden. In der zweiten Epoche setzt sich gegen Ende des 19. Jahrhunderts in Löwen die Neuscholastik durch, die in der Auseinandersetzung mit der modernen Philosophie abseits des religiös-dogmatischen Rahmens und mit der modernen Wissenschaft eine neue Synthese mit dem thomistischen Denken versucht und danach strebt, das positive Wissen der Metaphysik einzuverleiben, sich aber doch auch – bis nach dem Zweiten Weltkrieg – neuen Einsichten dauernd anpaßt. Diese Richtung hat "vor und nach der Jahrhundertwende die belgische Philosophie geprägt und zugleich über die Grenzen Belgiens hinaus wesentliche Positionen der europäischen Ideengeschichte vertreten" (S. 237-238). An den anderen Universitäten überwiegt der Positivismus, doch ist auch hier der Einfluß des Idealismus deutlich. Der jüngste Zeitraum ist (durch seinen Pluralismus und aufgrund des fehlenden Zeitabstandes) weniger übersichtlich. Janssens unterscheidet hauptsächlich eine phänomenologische und eine empirische Strömung. In der ersten spielen die abenteuerliche Rettung des Husserl-Nachlasses und die Gründung des Husserl-Archivs durch den Löwener Franziskaner Herman van Breda eine zentrale Rolle. Der Empirismus ist vor allem in Brüssel zu Hause. Der moderne Pluralismus hat "nicht zur Zersplitterung und zum Chaos geführt, sondern vielmehr das Aufnahmevermögen für die vielfältigen Sichtmöglichkeiten der "Sachen selber" geschärft. Das zeigt sich eben daran, daß nicht Polemik und Verdammung, sondern Grenzbewußtsein und Verständnis überwiegen" (S. 247).

"Die Geschichte des Königreichs Belgien beginnt mit Musik", so fängt Kämpfer seinen Beitrag an. Gemeint ist natürlich die Aufführung von Auberts Oper *La muette de Portici* im Monnaie- (Munt-)Theater von Brüssel am 25. August 1830, die als Auftakt der belgischen Revolution fungiert hat. Kämpfer hebt die Vorreiterrolle der Brüsseler Oper im europäischen Musikleben hervor und macht dann, von Musikschulen und Komponisten ausgehend, einen Gang durch die Musikgeschichte Belgiens, die schwer zusammenzufassen ist. Hervorgehoben wird die belgische Geigerschule, aus der einige Geiger von Weltruf hervorgegangen sind, die zum Teil auch selbst Komponisten waren (Das 5. Konzert von Henri Vieuxtemps wird noch regelmäßig gespielt). Der bedeutendste belgische Komponist war der in Lüttich geborene César Franck, für dessen Behandlung Kämpfer sich halbwegs entschuldigt: "Franck, der früh nach Frankreich gegangen war und auch die französische Staatsbürgerschaft angenommen hatte", sei "überhaupt eigentlich deutscher Herkunft. Sein Vater stammte aus einer rein deutschsprachigen Enklave der ehemaligen Provinz Limburg, die nach 1830 zwischen Belgien und den Niederlanden aufgeteilt worden war" (S. 163-264). Richtig ist, daß der Vater Nicolas aus Gemmenich stammte, wo der Großvater Bürgermeister war. Dieses Dorf, sieben Kilometer südwestlich von Aachen, gehörte 1822, als der Komponist geboren wurde, zu den Niederlanden, nach 1830 zu Belgien; seine Mundart ist ostlimburgisch; als Schreibsprache fungierte am Anfang des 19. Jahrhunderts hier noch ein in der Gegend *Brommesch* (= Brabantisch) genanntes, südlich gefärbtes Niederländisch, das zumindest der Großmutter des Komponisten – im Gegensatz zum Französischen – geläufig war². Richtig ist Kämpfers Mitteilung, daß die Mutter (eine geborene Maria Katharina Barbara Frings) aus Aachen stammte. Ob der berühmte Mann in Lüttich neben Französisch (und Wallonisch?) auch noch Gemmenicher oder Aachener³ Platt gesprochen hat, wissen wir nicht. Es sollte uns auch nicht kümmern.

Alles in allem ist dies ein interessanter Band, der viel Information über Belgien enthält. Man sollte ihn aber nicht als landeskundliches Handbuch betrachten, denn dazu liegt der Akzent zu ausschließlich auf sprachlichen und kulturellen Aspekten. Etwas mehr Sorgfalt beim Korrekturlesen hätte dem Buch gutgetan. Man merkt ihm auch an, daß der Herausgeber besser im französischen als im niederländischen Kulturkreis zu Hause ist: die in einzelnen Beiträgen nicht immer einwandfreie Terminologie im Hinblick auf die Sprache Flanderns ist nicht korrigiert worden, und für Ortsnamen aus dem flämischen Landesteil (etwa *Mechelen*) erscheint gelegentlich das romanische Exonym (etwa *Malines*).

Jan Goossens

Anmerkungen

- 1) Der älteste bekannte romanische amtliche Text aus dem flämischen Gebiet wurde 1250 geschrieben; dagegen gibt es einige ältere niederländische Texte (darunter eine Urkunde im engeren Sinne aus 1249). Vgl. zum einen Reine Mantou: *Actes originaux rédigés en français dans la partie flamingante du comté de Flandre (1250-1350)*, *Étude linguistique*, Liège 1972, zum anderen den ersten Band von Maurits Gysseling: *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, *Reeks I: Ahtelijke bescheiden*, 's- Gravenhage 1977.
- 2) Das kann man aus einem lokalpatriotisch gefärbten Aufsatz von Eberhard Quadflig: *Arnold Franck – César Franck*, in: Im Göhlal Nr. 28 [1988], S. 85-88 ableiten, der allerdings Schwierigkeiten hat, die von ihm mitgeteilten sprachlichen Fakten richtig zu deuten.
- 3) Die beiden Orte werden immerhin von der Benrather Linie getrennt.

Gustaaf Asaert u. a.: Antwerpen und Deutschland – Eine historische Darstellung beider Beziehungen vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Antwerpen: Publitra, 1990, 78 S., 26 Abb.

(Bestellung: Überweisung von 34 DM (einschließlich Versandkosten) auf das Konto 1824473 des Publitra-Verlages bei der Deutschen Bank Köln (Vermerk: Antwerpen und Deutschland))

Dat het beeld van de Antwerpse haven voor een flink deel bepaald wordt door enkele Duitse chemiereuzen, is bekend. In het zog van deze bedrijven ontstond echter ook een cultureel erg actieve 'Duitse kolonie', die bovendien ook *interactief* tewerk gaat door haar contacten met het bestaande culturele leven in Antwerpen. In 1965 leidde dit tot de oprichting van de *Belgisch-Deutsche Gesellschaft in Antwerpen*, een vereniging die regelmatig in boekvorm een welbepaald aspect van het Belgisch-Duitse culturele leven belicht. N.a.v. haar 25-jarig bestaan in 1990 werden een aantal bestaande (Nederlands-talige) artikelen over de relatie tussen Antwerpen en Duitsland samengebracht, vertaald en stilistisch bewerkt door H. Ahlers. Vandaar de ietwat uitzonderlijke situatie dat nu een erg mooi ogende, quasi bibliothele uitgave op basis van Nederlandstalige artikelen enkel in het Duits verscheen.

Antwerpen und Deutschland is onderverdeeld in drie grote, chronologische hoofdstukken. Een eerste deel (van Gustaaf Asaert) belicht de periode van de middeleeuwen tot de 17de eeuw. De allereerste aantoonbare handelsbetrekkingen tussen Antwerpen en Duitsland vinden plaats in de 13de eeuw, als zich de contacten met hoofdzakelijk Keulen, Hamburg en Lübeck intensiveren. Tijdens de late middeleeuwen gaat deze ontwikkeling hand in hand met de machtsoverdracht Brugge–Antwerpen. O.m. de verzanding van het Zwin in het Vlaamse Brugge zorgt ervoor dat het Brabantse Antwerpen commercieel (bv. voor de handel met Engeland) steeds belangrijker wordt. Met name de Hanze kiest in dit groeiende conflict definitief de kant van Antwerpen. Maar niet alleen de handel met de Oostzee is belangrijk. Ook de Zuidduitse en Hessische steden verleggen hun activiteiten in toenemende mate van Venetië naar de Scheldestad, en Antwerpen groeit in zijn 'gouden' 16de eeuw al snel uit tot de ware financiële hoofdstad van het rijk van Karel V. Het breekpunt is ook hier (zoals in de hele geschiedenis van de stad) 1585, de zgn. 'Val van Antwerpen' voor de Spanjaarden. Antwerpen verliest zowat de helft van zijn inwoners (in hoofdzaak de calvinistische intelligentsia), die massaal emigreren naar de noordelijke Nederlanden, maar ook naar de Niederrhein (niet toevallig werd Wesel in deze periode ook wel eens met de bijnaam 'Klein Antwerpen' bedacht) en naar Duitse steden als Hamburg en Frankfurt. Hun invloed ginds was erg groot, wat uit een aantal frappante cijfervoorbeelden van Asaert af te leiden valt. Voor Antwerpen betekende deze emigrantiegolf echter het begin van twee donkere eeuwen.

Het tweede deel van het boek is van de hand van Greta Devos en behandelt de periode van het einde van de achttiende eeuw tot de eerste wereldoorlog. In 1796 wordt de Schelde eindelijk heropend, wat dadelijk een nieuwe immigratie tot gevolg heeft. Maar de heropleving is van relatief korte duur, aangezien ze door de Belgische Revolutie en haar gevolgen wordt gedwarsboomd. Antwerpen wordt opnieuw twee jaar lang belegerd en de bevoorrechte betrekkingen met de Nederlandse kolonies smelten als sneeuw voor de zon na de scheiding van de Nederlanden in 1830. Bovendien komt de haven van Rotterdam, die in de 17de en de 18de eeuw gegroeid was door de neergang van de machtige zuiderbuur, als steeds grotere concurrent opzetten, waardoor Antwerpen zich gaat toeleggen op betere verbindingen met het hinterland in het oosten. Zo ontstaat in 1843 een spoorwegverbinding met Keulen en in 1879 de lijn Antwerpen–Mönchengladbach, de fel begeerde en ondertussen verkommerde verbinding met het Ruhrgebied (de 'Ijzeren Rijn'), die Vlaanderen vandaag de dag graag nieuw leven zou inblazen.

Deze evolutie wordt nog versterkt door de internationale toename van de vrije handel. Antwerpen wordt ook de belangrijkste tussenhaven voor de populaire intercontinentale stoombootverbindingen zoals de *Hamburg–Amerika–Linie* en de *Deutsch-Australische Dampfschiff-Gesellschaft*. Het grote success van de Duitse kooplui en industriëlen in Antwerpen zorgt er echter voor dat ze zich meer en meer gaan opstellen als een al te zelfverzekerde en onaantastbare elitegroep. Deze houding, gekoppeld aan de Duits-Franse vijandschap aan het einde van de vorige eeuw, leidt tot een heftige Anti-Duitse hetze in de liberale Franstalige pers in België. De leidende rol van Frankrijk in het nog jonge België wordt door de economische ontwikkeling immers in gevaar gebracht, en Antwerpen is daarvan wel het voorbeeld bij uitstek. Pas de eerste wereldoorlog brengt daarin grondig verandering. Het aandeel van Duitsers in Antwerpen wordt dan immers tot een tiende gereduceerd.

Het derde grote deel van de publikatie (van Fernand Suykens) behandelt de huidige betrekkingen. Na de tweede wereldoorlog worden de contacten met het Duitsland van het *Wirtschaftswunder* verbazingwekkend snel heraangeknoopt. De uitbreiding van het autowegenet in België is voor een groot deel afgestemd op de snelle bereikbaarheid van het Ruhrgebied en ook de havenactiviteit wordt opnieuw sterk Duits gekleurd. Als dan tijdens de jaren zestig grote Duitse chemieconcerns als BASF en Bayer de haven uitbreiden tot aan de Nederlandse grens, betekent dat tegelijkertijd dat meer dan ooit Duitse industriële zich in Antwerpen vestigen. En zij zijn het dan ook die 25 jaar geleden de *Belgisch-Deutsche Gesellschaft* oprichtten, waarvan het besproken boekje het produkt is.

Samenvattend kan zonder schroom worden gesteld dat met *Antwerpen und Deutschland* een attractieve en erg informatieve publikatie aan de rijke Antwerpse geschiedenis is toegevoegd. Enkel jammer, dat ze merkbaar uit verschillende artikels is samengevoegd, die niet overal even vloeiend in elkaar overgaan. Duidelijkere overgangen in de vorm van synthetiserende bindteksten zouden wenselijk geweest zijn. Inhoudelijk speelt het boek erg goed in op de huidige internationaliseringstendens in het licht van Europa 92. Voor het overgrote deel is de hier beschreven geschiedenis door de eeuwen heen een misschien ongewild, maar vurig pleidooi voor het laten vervagen van grenzen allerhande. De economische contacten tussen Duitsland en de Scheldestad hebben zich inderdaad slechts zelden laten ophouden door artificieel opgetrokken muren. Deze publikatie smaakt overigens naar meer. Uiteraard was het opzet puur economisch-descriptief van aard, maar met name de algemenere culturele contacten tussen hoofdzakelijk Vlaanderen en Duitsland zouden deze studie op een wel erg boeiende wijze kunnen vervolledigen. Het vermoeden dat er een vorm van parallelle zou kunnen bestaan tussen perioden van intensieve economische contacten en culturele uitwisseling en beïnvloeding zou op die manier onderbouwd kunnen worden. Misschien stimuleert deze ontwikkeling de *Belgisch-Deutsche Gesellschaft* tot een nieuwe publikatie bij een van haar volgende jubilea. Ondertussen verdient *Antwerpen und Deutschland* ruime inhoudelijke aandacht en esthetisch genot vanwege de erg mooie en leerrijke illustraties en foto's.

Luc Van Doorslaer

Paul van Hauwermeiren, Femke Simonis: Waar Nederlands de voertaal is, Nederland- en Vlaanderenkunde. Lier-Brussel: Van In, 1990. 195 S.

G. Janssens, H.J. Vannisselroy: Retour Brussel-Amsterdam. Groningen: Wolters-Noordhoff, [1990]. 221 S.

In 1973 werd op een colloquium van de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek per resolutie vastgesteld "dat er behoefte bestaat aan een eenvoudig, niet te uitgebreid en te duur, in het Nederlands geschreven leerboek voor de kennis van land en volk (betrekking hebbend op Nederland en België)". In die behoefte voorzag lange tijd *Voor wie Nederland en Vlaanderen wil leren kennen* (Diepenbeek, 1978, red. J. Wilmots en J. de Rooij), een helder overzicht voor de student Nederlands in het buitenland, waarin

door verschillende deskundigen aan uiteenlopende onderwerpen als geografie, geschiedenis, taal, cultuur, economie, media en onderwijs aandacht werd besteed.

Maar de jaren tachtig verstreken, en wie iets wilde weten over *Vlaams Blok*, *tweefasestructuur*, *bezuinigingen*, *Lubbers III* of *Martens VIII*, moest zijn toevlucht nemen tot andere bronnen. Zowel *Waar Nederlands de voertaal is* als *Retour Amsterdam-Brussel* presenteren zich voor de jaren negentig als actuele en bijtijds studieboeken Nederland- en Vlaanderenkunde, in het bijzonder bedoeld voor het voortgezet en hoger onderwijs in binnen- en buitenland. In beide werken worden Nederland en Vlaanderen samen behandeld en komt een breed spectrum van thema's aan de orde, waarbij de breedte het altijd wint van de diepgang. In inhoudelijk opzicht zijn de overeenkomsten tussen deze twee werken, die wat betreft de doelstelling zo verwant zijn, groter dan de verschillen. De inhoudsopgave is in beide gevallen zonder aarzelen encyclopedisch te noemen. Toch zijn er ook duidelijke verschillen; hierbij slaat de balans in het voordeel van *Retour Amsterdam-Brussel* uit.

Retour Amsterdam-Brussel ziet er echt als een schoolboek uit. De tekst is verdeeld in hapklare brokken en wordt onderbroken door kaarten, foto's en schema's. In de marge staan de kernwoorden afzonderlijk gedrukt om het lezen en memoriseren te vergemakkelijken. Elk van de 14 hoofdstukken bevat een samenvatting in schemavorm. Dezelfde didacterende opzet spreekt uit de lijst van vragen en taken ("kennisvragen, begripsvragen, opinie vragen en discussievragen"), die het verwerken van de leerstof en het oefenen van de taalvaardigheid dienen (pp. 202-208). Dankzij het register is het *Retour* ook als naslagwerk te gebruiken.

Zo'n register ontbreekt in *Waar Nederlands de voertaal is*. Het boek is eigenlijk een beetje onhandig, niet alleen qua formaat. De bladzijdes, in een onaantrekkelijk schreef-loos lettertype, met een overmatig gebruik van onderstrepen en vet, hebben brede regels en smalle marges. De 19 hoofdstukken variëren in lengte van 4 tot 29 pagina's.

Ook in inhoudelijk opzicht treden er verschillen aan de dag. In *Retour Amsterdam-Brussel* staat sterker dan in *Waar Nederlands de voertaal is* de actualiteit voorop. "Op het verleden wordt ingegaan voor zover dat relevant is voor de tegenwoordige toestand." (Voorwoord), hetgeen niet wil zeggen dat er geen aandacht aan het verleden wordt besteed (vgl. bv. p.126 (wetenschap), p.188 (schilderkunst)). Daarentegen begint het lange hoofdstuk "Geschiedenis" van *Waar Nederlands de voertaal is* in het jaar 57 voor Christus. Ook in andere hoofdstukken van *Voertaal* (literatuur, schilderkunst, wetenschap) wordt telkens weer een lange chronologische aanloop genomen, hetgeen vermoeiend is. In *Retour* wordt daarentegen weer opvallend veel aandacht besteed aan hedendaagse cultuur en aan sport.

Een opvallend verschil is de mate van integratie van Nederland en België. Het *Retour* spreekt van "eenheid in verscheidenheid". Die eenheid manifesteert zich volgens de auteurs in veel aspecten, maar het meest in de gemeenschappelijke taal. In het boek zelf wordt eerder de verscheidenheid beleden: in de meeste hoofdstukken worden de Vlaamse en de Nederlandse toestanden apart behandeld. Dit is de helderheid van het betoog zeer ten goede gekomen. *Waar Nederlands de voertaal is* benadrukt juist meer het gemeenschappelijke en streeft dan ook naar een geïntegreerde bespreking (de auteurs noemen dat *contrastief*). De duidelijkheid is er daarbij niet op vooruit gegaan (vgl. het verwarrende hoofdstuk "staatsinrichting"). In tegenstelling tot *Retour* ziet *Voertaal* het verschil vooral in de taal, en dan met name in de uiteenlopende terminologieën. Als bv.

een Belg met brugpensioen gaat, gaat een Nederlander in de VUT. Het Nederlandse CBS is vergelijkbaar met het Belgische NIS. Dit soort terminologische kwesties komen meermaals ter sprake en culminerend in een "Lijst van institutionele termen die specifiek zijn voor België of Nederland".

In de inleiding van *Voertaal* wordt zelfkritiek geleverd: "door het zakelijk, opsommende karakter is het als tekstboek bij het onderwijs weinig inspirerend." (p. 10). Om dit euvel te verhelpen heeft men het betoog willen verluchten met citaten uit essayistische teksten. Die stukjes tekst (o.a. van Van Istendael en Jeroen Brouwers) vormen inderdaad een verademing. Toch is het de vraag of deze gehoorde tenoren de uitvoering van de operettevereniging redden. Het taalgebruik van het boek als geheel is daarvoor te omslachtig, de betoogtrant te dor, de synthese te gering. Men was als de dood iets over te slaan. Wat heeft een niet-ingewijd lezer voor boodschap aan mededelingen als: "Een beroemd tijdgenoot van Orlandus Lassus was de Mechelaar Philippus de Monte." of: "In Nederland wordt het gezicht van de letterkunde al sinds jaar en dag medebepaald door [volgt een lange opsomming van auteurs en werken zonder toelichting]."? Zinloze Feiten, om met Reve te spreken.

Vergeleken daarmee maakt *Retour Amsterdam-Brussel* een krachtiger en frisser indruk. Er worden wat minder jaartallen en namen genoemd, maar er wordt meer gekarakteriseerd en getypeerd. In het hoofdstuk over Nederlandse literatuur bv. heeft men zich beperkt tot een houtsnijdend resumé van enkele belangrijke tijdschriften en auteurs. Een verstandige werkwijze, die ook elders soms tot knappe typering leidt (vgl. bv. de samenvatting van Monika van Paemels *De vermaledijde vaders* (p. 178)).

In alle twee werken wordt ieder hoofdstuk met een lijstje van aanbevolen literatuur besloten. Maar door het éénnalaatste hoofdstuk te wijden aan bezienswaardigheden en evenementen blijft *Waar Nederlands de voertaal is* uiteindelijk in een soort toeristenperspectief steken. *Retour Amsterdam-Brussel* geeft bij ieder hoofdstuk adressen van instanties in Nederland en België waar nadere informatie verkrijgbaar is. Misschien is die uitnodiging tot nader onderzoek en actieve kennismaking wel het sympathiekste trekje van *Retour Amsterdam-Brussel*, dat als studieboek Nederland- en Vlaanderenkunde voor universiteiten en gymnasia zonder meer is aan te bevelen.

Hans Beelen

Zentrum für Niederlande-Studien Jahrbuch 1/1990 Münster: Regensberg 1991. 182 S. kart., DM 28,-

Zukunftsweisend präsentiert sich das erste Jahrbuch des 1989 in Münster eröffneten Zentrums für Niederlande-Studien – und dies schon auf den ersten Blick: Den Umschlag zielt eine Abbildung des Münsteraner Krameramtshauses, das in einigen Jahren als 'Haus der Niederlande' auch Domizil des Zentrums werden soll. Inhaltlich korrespondieren mit dem Umschlagmotiv vor allem das Geleitwort der Redaktion und der Beitrag *Motivation und Aufgabe. Zur Arbeit des Zentrums für Niederlande-Studien* von Horst Lademacher, dem Leiter der Institution. Lademacher formuliert in der erweiterten Fassung seiner anlässlich der Eröffnung des Zentrums gehaltenen Festansprache die Zielsetzung der neuen Einrichtung: "Zu untersuchen und zu vermitteln sind die

politische, wirtschaftliche und kulturelle Geschichte und Gegenwart der Niederlande.“ (S. 13f.) Als gleichrangige Arbeitsfelder benennt er Forschung, Lehre und Öffentlichkeitsarbeit, für die er inhaltliche Perspektiven skizziert. In diesem Kontext soll das Jahrbuch seine Funktion "als Forum für die Niederlande-Studien in der Bundesrepublik Deutschland" (S. 8) wahrnehmen, wie es im Geleitwort heißt.

Unter den zwölf in den ersten Band aufgenommenen Beiträgen, fast alle sind schriftliche Ausarbeitungen von im Arbeitszusammenhang des Zentrums gehaltenen Vorträgen, bewegen sich einige außerhalb des von Lademacher programmatisch abgesteckten Tätigkeitsfeldes. Damit wird einerseits die beeindruckende Vielfalt der vom Zentrum gebündelten Forschungsaktivitäten deutlich, andererseits erweist sich hier der Leitbegriff 'Niederlande- Studien' eher als Sammelkategorie denn als inhaltlicher Schwerpunkt. Im einzelnen kann an dieser Stelle lediglich auf die geisteswissenschaftlichen Beiträge hingewiesen werden.

Anläßlich des 50. Jahrestages des Einmarsches der deutschen Truppen in die Niederlande und Belgien thematisierte der Groninger Historiker Ernst H. Kossmann in einem Vortrag *Die Erfahrung des Leidens* unter der deutschen Besatzung. Seine Bilanz kollektiver Haltungen und Verhaltensweisen in der niederländischen Bevölkerung besticht durch ihre Besonnenheit und Nüchternheit. Sie zeigt Ansätze, die wissenschaftliche Auseinandersetzung mit diesem wohl heikelsten Kapitel der deutsch-niederländischen Beziehungen von überzogener emotionaler Aufladung zu entlasten, ohne Abstriche von einer entschiedenen Verurteilung des Faschismus in Kauf zu nehmen.

Marcel F. Fresco macht in seinem Beitrag *Hemsterhuis and Antiquity – How Greek was he, this Frisian Socrates?* auf die bisher nicht hinreichend gewürdigte Rezeption der Philosophie Platos und Sokrates' im Werk des niederländischen Philosophen aufmerksam.

Jo Daan, die sich vor allem als Mundartforscherin einen Namen machte, gewährt in dem Aufsatz *Code-Wechsel unter psychosozialen Druck* ebenso kurzweilige wie instruktive Einblicke in die neuere soziolinguistische Forschung zur Zweisprachigkeit.

Horst Lademacher führt uns in der Druckfassung seiner Münsteraner Antrittsvorlesung *Zur Pathologie von Kulturverlust* den Kulturhistoriker Johan Huizinga als Kritiker seiner Zeit vor. Der Dekadenztopos und eine prinzipielle Fortschrittsskepsis erweisen sich als zentrale Denkgfiguren in den kultur- und zivilisationskritischen Analysen, die Huizinga der Industriegesellschaft widmete.

Der Beitrag von Jaques Waardenburg über *Gerardus van der Leeuw (1890-1950) und die holländische Religionswissenschaft* bietet über die engere Themenstellung hinaus interessante Informationen zur Verankerung des Faches Religionswissenschaft in der niederländischen Universitätslandschaft bis in die Gegenwart.

Der Funktion des Jahrbuchs als Informationsmedium auf dem Gebiet der Niederlande-Forschung tragen die Rubriken 'Miszellen und Berichte' sowie 'Buchbesprechungen' Rechnung, die den Band abschließen.

Für die Zukunft sei angeregt, in der Redaktion die Möglichkeiten thematischer Untergliederung oder Schwerpunktsetzung zu erwägen. Die verschiedenen Arbeitsgebiete und Forschungsschwerpunkte des Zentrums könnten so mittels seines Publikationsorgans Profil gewinnen. Gleichzeitig wäre es möglich, spezifische Rezipientengruppen jeweils gezielt anzusprechen.

Maria-Theresia Leuker

„Nachbarland Niederland“: Spezialheft der Zeitschrift Volkskultur an Rhein und Maas

Das Amt für rheinische Landeskunde in Bonn hat bei seiner historischen, volkskundlichen und dialektologischen Arbeit immer auch Wert auf die Einbeziehung der benachbarten Regio jenseits der niederländischen bzw. belgischen Grenze gelegt. Besondere Bemühungen sind dabei immer wieder von Georg Cornelissen, dem Leiter der sprachlichen Abteilung des Amtes, ausgegangen. Dieser zeichnet auch verantwortlich für das jetzt erschienene Themenheft der Zeitschrift *Volkskultur an Rhein und Maas* (Jg. 10(1991) Nr.1), das unter dem Titel „Nachbarland Niederland“ 13 Beiträge zu mundartlichen und volkskundlichen Aspekten des dem Niederrhein benachbarten limburgisch-gelderländischen Grenzstreifens vereinigt. Im Vorwort dieses aus Anlaß des 175. Jahrestages des Wiener Kongresses konzipierten Heftes betont Cornelissen die Notwendigkeit der gegenseitigen, grenzübergreifenden Kenntnisnahme und weist mit dankenswerter Deutlichkeit auf die traurige – und ziemlich einseitige – Sprachbarriere hin, wobei er implizit auch mit dem im Rheinland nicht selten anzutreffenden Vorurteil aufräumt, wer *Platt* „könne“, „könne“ auch *‘Holländisch’*:

„Die Wiener Grenze im Rhein–Maas–Gebiet hat sich im Laufe der Zeit zu einer einschneidenden Sprach- und Kommunikationsbarriere entwickelt. [...] Kenntnisse der jeweils anderen Standardsprache sind nicht allgemein verbreitet: der Kontakt zwischen Wirtschaftsunternehmen, Kommunalpolitikern oder wissenschaftlichen Fachkollegen hängt zumeist von der Qualität der Deutschkenntnisse auf der niederländischen Seite ab. Publikationen in niederländischer Sprache werden bei uns kaum je zur Kenntnis genommen.

Ziel des vorliegenden Themenheftes ist es, den – vor allem deutschen – Lesern unserer Zeitschrift einen Einblick in die Sprach- und alltagskulturelle Situation jenseits der Grenze, die das Rheinland von den Provinzen Limburg und Gelderland trennt, zu ermöglichen. Da dazu keine Veröffentlichungen in deutscher Sprache vorliegen und da die Rheinländer in der Regel niederländischsprachige Publikationen nicht in die Hände bekommen – und solche ja auch nicht lesen können –, bietet „Nachbarland Niederland“ die seltene Chance zu einem hoffentlich erhellenden Blick *ööver de Pööl*.“

Die Beiträge behandeln im einzelnen *Die Fachsprache des niederländischen Bergarbeiters* (T. van de Wijngaard), *Dialekt und Standardsprache im Raum Venray* (R. Vousten), *Das „Woordenboek van de Limburgse Dialecten“* (H. Crompvoets), *Die limburgische Dialektvereinigung „Veldeke“* (P. Bakkes), *Kerkrade und sein Dialekt. Ein Arbeitsbericht der Stiftung „Kirchröadser Dieksiejonier“* (L. W. Wijnen), *Platt „ööver de Pööl“*, *Auszüge aus einer grenzüberschreitenden Dialektuntersuchung im Raum Venlo* (F. Bakker), *Zum Einfluß der Standardsprachen auf den Wortschatz der limburgischen und rheinländischen Grenzdialekte* (G. Cornelissen), *Das „Limburgs Volkskundig Centrum“* (Limbricht) (S. Top), *Aspekte bäuerlicher Hausformen in Südlimburg und in rheinischen Grenzlandschaften. Ein entwicklungsgeschichtlicher Vergleich* (R. Kaiser), *„De gemeene Nederduitsche Sprake“: de taalgeschiedenis van de Kleefse enclaves in Gelderland* (J.B. Berns), *Das Staring Institut und seine Langzeitprojekte* (A.H.G. Schaars), *Ein dialektologischer „Kampfplatz“*, *Strukturverlust und Strukturbewahrung im Dialekt von Bredevoort* (G. Gerritsen), *Die Reihe „Telgen van't WALD“*, *Dialektwörterbücher und –wörterbucharbeit in Ostgelderland* (A.H.G. Schaars).

Das Heft kann bezogen werden über das Amt für rheinische Landeskunde, An der Elisabethkirche 25, 5300 Bonn 1.
Heinz Eickmans

Cor Hoppenbrouwers: Het regiolect: van dialect tot Algemeen Nederlands. Muiderberg: Coutinho 1990. 252 pp. f. 34,50.

Dit boek houdt zich bezig met het intrigerende schemergebied tussen dialect en standaardtaal, een gebied dat tot dusverre zowel door de dialectologen als door standaardtaalonderzoekers grotendeels is verwaarloosd. Voor de tussentaal, die ontstaat wanneer het 'echte' dialect verdwijnt als voertaal en de standaardtaal die positie (nog) niet heeft overgenomen, heeft Hoppenbrouwers de term "regiolect" geïntroduceerd. Hij bedoelt daarmee ook wat in Duitsland *Umgangssprache* wordt genoemd.

Het boek bestaat uit tien hoofdstukken: het dialect, dialectverandering, het civilisatieproces, het regiolect, fonologische en morfologische aspecten, verandering in de genusaanduiding, lexicale veranderingen, schooltaal en regiolect, taalhouding en regionale talen, regionale varianten en algemene taal.

Ik heb de titels hier opgesomd om de lijn te laten zien die Hoppenbrouwers wilde volgen: in de eerste vier hoofdstukken een definitie van dialect en regiolect en een verklaring voor de overgang van het een naar het ander vanuit een historisch en cultureel gezichtspunt, dan drie hoofdstukken waarin de taalkundige aspecten aan bod komen en tenslotte drie hoofdstukken met de onderwijskundige, ideologische en politieke aspecten van taalverandering en regionale deviatie van de norm.

Het onderwerp is zeer de moeite waard en de lijn van het boek vertoont een logische volgorde. Helaas verzandt het telkens weer in details, die vaak weliswaar zeer interessant zijn, maar waarvan de relevantie niet voldoende duidelijk wordt aangegeven. Sommige conclusies, die alleszins aannemelijk lijken, worden gebaseerd op een te smalle, onvoldoende gedocumenteerde en in een enkel geval zelfs foutieve basis. Een paar kleine voorbeelden ter illustratie: dat het gebruik van het genusstelsel in het Gronings overeenkwam met dat van de algemene taal wordt aangetoond aan de hand van dialectteksten uit 1793 en 1816. Het feit klopt waarschijnlijk wel, maar deze teksten kunnen daarvoor niet als argument dienen, omdat er geen enkele zekerheid is over de zuiverheid van het daarin gebruikte dialect. Het derde hoofdstuk over het civilisatieproces gaat uitgebreid in op de ontwikkeling van de fiets. Dat de fiets bijdroeg tot grotere mobiliteit en dat een vergrote mobiliteit zijn invloed had op de "wereld van het dialect" is een feit, maar de in dit hoofdstuk ruimschoots voorhanden zijnde historische details zijn, hoe interessant overigens ook, in deze context volstrekt irrelevant.

In het "Woord vooraf" wordt het boek gepresenteerd als handboek voor studenten Nederlands aan universiteiten en lerarenopleidingen in Nederland en België. Daarvoor is dit boek echter te zeer een bundeling van min of meer toevallig onderzochte aspecten van taalverandering: onderzoeken die vrijwel allemaal stammen uit de onmiddellijke omgeving van de auteur. Het lijkt erop dat hij een aantal van zijn stokpaardjes onder een noemer heeft gebracht.

Neem bijvoorbeeld de in hoofdstuk 1 behandelde methode van classificatie van de Nederlandse dialecten, de featurefrequentiemethode. Deze methode is door de auteur in samenwerking met zijn broer ontwikkeld en werd pas voor het eerst gepresenteerd in een taalkundig tijdschrift in 1988. Hoewel de uitkomsten veelbelovend zijn, is de methode nog niet voldragen en kunnen er vraagtekens worden geplaatst zowel bij de gekozen basis als ook bij de resultaten. De discussie hierover begint nog maar net op gang te komen.

Ook het model voor dialectverandering op grond van natuurlijke fonologische tendensen, dat wordt gepresenteerd in hoofdstuk 2, is door de auteur zelf ontwikkeld. Ook hier hebben we een benadering die niet algemeen wordt geaccepteerd, maar het wel verdient om serieus te worden getoetst.

De gegevens waarop Hoppenbrouwers zich baseert, komen voor het merendeel uit Groningen (zijn werkgebied) of uit Oostbrabant (zijn geboortestreek). Bij een aantal gegevens uit en conclusies over het Gronings zet ik vraagtekens. Maar nog afgezien daarvan is de basis mijns inziens te mager om uitgebreide conclusies te trekken over het wezen en de functie van "het" regiolect. Wel laat het boek een aantal tendensen zien, die uitnodigen tot verder onderzoek.

De claim een handboek te zijn, maakt het boek niet waar. Van een handboek mag immers verwacht worden dat het een overzicht geeft van wat er op het gebied voorhanden is, onderzoeksmethoden en -uitkomsten kritisch weegt en dat het een bibliografie biedt zonder gaten.

Wat het boek wel biedt is een fascinerende bundeling van soms verfrissende ideeën over het spanningsveld tussen dialect en standaardtaal.

Fokko Veldman

L. Beheydt / T. Wieers: Elementair Woordenboek Nederlands. Lier: Van In 1991. 123 S., 240 bfr.

Das *Elementair Woordenboek Nederlands* (EWN) ist die erweiterte Neuausgabe der 1983 erschienenen *Woordenlijst Elementaire Kennis*. Diese ursprüngliche *Woordenlijst* umfaßte einen Grundwortschatz von 888 Wörtern als Basis für das Anforderungsprofil des Examens Elementaire Kennis des Certificaat Nederlands als Vreemde Taal (CNVT). Der Wortbestand war aus drei Segmenten zusammengestellt: Frequenzzählungen (40%), funktionale Beschreibung der verbalen Fertigkeiten (45%) und "Erfahrung", d. h. Befragung von Pädagogen (15%).

Für die jetzt vorgelegte erweiterte Neuausgabe ist der Wortbestand durch Abgleich mit einer Reihe weiterer Listen (u. a. dem *Certificaat Nederlands* des deutschen VHS-Verbandes und dem *Drempelniveau* des Europarates) auf die runde Summe von 1000 Wörtern angehoben worden. Viele der neuen Wörter scheinen nach einem kurzem Vergleich der Buchstaben A und B semantisch den Bereichen Arbeits- und Geschäftswelt (arbeider, baan, bedrag, bedrijf) bzw. Kommunikation im weitesten Sinne (adres, bellen, boodschap) zuzuordnen zu sein.

Die Beschreibung der einzelnen Wörter folgt unverändert dem bewährten Muster der früheren *Woordenlijst*, wie wir es ähnlich auch aus dem vorzüglichen *Basiswoordenboek Nederlands* von De Kleijn/Nieuwborg kennen, dem 'größeren Bruder' des EWN.

Im einzelnen werden zu den Stichwörtern Informationen gegeben über den Wortakzent und die Wortart, hinzu kommen morphologische Angaben (Genus, Artikel, Plural- und Diminutivformen beim Substantiv; Stammformen der Verben, Steigerung der Adjektive). Die Bedeutungserklärungen des rein einsprachigen EWN erfolgen durch Beispielsätze, die nur aus Wörtern gebildet sind, die selbst im EWN vorkommen. Syntaktische Informationen geben wichtige Hinweise etwa zur Valenz der Verben oder

zum attributiven und/oder prädikativen Gebrauch von Adjektiven. In Einzelfällen werden zusätzlich frequente feste Wortverbindungen und idiomatische Wendungen ergänzend angeführt.

Das EWN ist in seiner Größenordnung sicherlich der sorgfältigst bearbeitete und didaktisch am überzeugendsten aufbereitete Grundwortschatz des Niederländischen. Es kann unabhängig vom zugrundegelegten Lehrwerk oder angestrebten Zertifikat allen Anfängern uneingeschränkt empfohlen werden.

Heinz Eickmans

Herbert van Uffelen (Hg.): Zeitkristalle. Erzählungen aus dem Niederländischen. Mönchengladbach: Juni 1991, 254 S., 22,- DM.

Was ist der Unterschied zwischen niederländischen Erzählungen und Erzählungen aus dem Niederländischen? Erstere sind Ausland, letztere Literatur. Im ersten Fall geht es um kulturelle Begegnungen, im zweiten Fall um künstlerische, wir sehen durch ein Fenster oder schauen in einen Spiegel, das eine Mal lernen wir eine exotische Nähe kennen, das andere Mal –: uns selbst! Herbert van Uffelen scheint bei seiner zweiten Prosaanthologie die Akzente anders gesetzt zu haben. Vor sechs Jahren hatte er seiner im Kölner Frank Runge Verlag erschienenen Sammlung niederländischer und flämischer Autoren den vermittelnden Titel *Mit anderen Augen* gegeben, heute erhebt er mit *Zeitkristalle* einen eher universalistischen Anspruch. Der erste Band hatte Erzählungen von Autoren versammelt, die sich in der Zwischenzeit auch in Deutschland einen Namen gemacht haben: Jeroen Brouwers, Hugo Claus, Willem Frederik Hermans sowie insbesondere Harry Mulisch und Cees Nooteboom, die in den angesehensten deutschen Verlagen erscheinen und deren weltliterarischer Rang kaum noch bestritten wird. Van Uffelens erste Sammlung freilich ist zu einem Zeitpunkt herausgekommen, als sich die niederländische Literatur noch nicht wieder in Erinnerung gebracht hatte. Jedenfalls nicht in der alten Bundesrepublik. In der ehemaligen DDR hingegen hat es systematischere Bemühungen um die Literatur unserer Nachbarländer gegeben. Die verdienstvolle Reihe *Erkundungen* des Volk und Welt Verlages hatte 1976 einundzwanzig Erzähler aus Belgien und den Niederlanden vorgestellt; der betreffende Band ist 1982 immerhin in die vierte Auflage gegangen, und dessen Nachfolger aus dem Jahr 1984 ist seit einem Jahr in zweiter Auflage erhältlich. Bei "uns" haben sich vornehmlich Zeitschriften um niederländische Autoren gekümmert, so die *Akzente*, die *Hören* und das *Schreibheft*. Das letzte Dossier niederländischer Literatur hat unlängst die in Mönchengladbach verlegte Zeitschrift *Juni* publiziert.

Anders als es der Untertitel verspricht, handelt es sich bei *Zeitkristalle* nicht nur um Erzählungen, sondern, in sechs von zehn Fällen!, um Romanausschnitte – eine editorische Entscheidung, die eine Beurteilung erschwert. Van Uffelen konzentriert sich auf die jüngere Literatur, läßt aber mit Willem Brakman (geb. 1922) und Irina van Goeree (geb. 1924) auch zwei Vertreter der älteren Generation zu Wort kommen, ohne daß er nähere Informationen zu Leben und Werk beisteuerte – ein Mangel, der den Gebrauchswert der Anthologie erheblich einschränkt. Wer sich dann aber durch das etwas grob klassifizierende Vorwort hindurchgeblättert hat, wird durch die qualitätsbe-

wußte Textauswahl entschädigt. Freilich muß es offen bleiben, ob die auffällige Tendenz zur zarten, auch drastischen Empirie, der von keiner postmodernen Zerstretheit angekränkelte Wirklichkeitsbezug ein Charakteristikum der jungen niederländisch/flämischen Literatur ist, oder ob dieser Eindruck auf die Vorlieben des Herausgebers zurückzuführen ist. Bezeichnend mag immerhin sein, daß ausgerechnet die als experimentell ausgewiesenen Texte von Leo Pleysier, Ivo Michiels, Geerten Meijnsink und Stefan Hertmans allenfalls durch ihren hohen handwerklichen Standard auffallen, daß aber Körpertreffer von den eher traditionell erzählten Texten ausgehen. Der schon erwähnte Willem Brakman ist mit einer klassenkämpferischen Erzählung vertreten, die ihre Brillanz indessen aus dem gewinnt, was mit gesellschaftskritischer Entschiedenheit gemeinhin nur selten einhergeht: dem sinnlich registrierten Detail, der rustikal unverbrauchten Metapher. In *Die Begüterten* widmet er sich mit sarkastischer Aufmerksamkeit dem kleinbürgerlichen Kosmos einer Feriensiedlung, seine Personen führt er kammerpielerisch vor, aber seine Satire, um eine Formulierung Jean Pauls abzuwandeln, wohnt in seiner Feder, nicht auf seiner Zunge, erst recht nicht in seinem Herzen.

Den frappierenden und in seiner erzählerischen Chuzpe durchaus repräsentativen Abschluß der Sammlung bildet *Achill Van den Branden* des 1958 geborenen Tom Lanoye, ein Ausschnitt aus dem 1985 erschienenen Band *Een slagerszoon met een brillette*. Der gutgelaunte Anfangssatz scheint schon das ganze Programm zu enthalten, und als deutscher Leser erinnert man sich an die mittlerweile recht verstaubten *Lieblosen Legenden* von Wolfgang Hildesheimer: "Obwohl Achille van den Branden noch keine fünfzig war, hatte er alle Bücher der Welt gelesen." Was soll in einer Geschichte noch groß passieren, die offenbar fest entschlossen ist, ein Belesenheitsmonster zu porträtieren? Bis zur Halbzeit bestätigen sich zwar nicht die schlimmsten Befürchtungen, aber mitreißend ist das bis dahin eigentlich nicht gewesen. Dann aber kommt Tom Lanoye auf eine verblüffend naheliegende Idee – und setzt sie auch um. Wie er das tut, darf nicht verraten werden. Nur soviel, daß wohl selten schlagender bewiesen worden ist, daß die Lesbarkeit der Welt von der Erzählbarkeit der Welt immer und immer wieder übertroffen werden wird. Schon um dieses lustvollen Erkenntnisgewinns willen seien die *Zeitkristalle* des Herbert van Uffelen auch denen empfohlen, die sich für Lesen im allgemeinen und die niederländische Literatur im besonderen nicht zu interessieren glauben.

Hermann Wallmann

Juni – Special: Niederländische Literatur

Das in Mönchengladbach erscheinende *Magazin für Kultur und Politik Juni* hat sich in den fünf Jahren seines Erscheinens zu einer anspruchsvollen, auch über die nieder-rheinische Region hinaus angesehen und wahrgenommenen Kulturzeitschrift entwickelt. Geblieben ist erfreulicherweise die für eine deutsche Zeitschrift keineswegs selbstverständliche kritische und vorurteilsfreie Aufmerksamkeit, mit der man von Anfang an die Literatur der Niederlande und Flanderns in Aufsätzen, Texten und Rezensionen begleitet hat.

Eine besondere Empfehlung verdient Heft 1 des Jahrgangs 1991, das mit einem 78-seitigen, umfangreichen Dossier zur niederländischen Literatur aufwartet. Der von Herbert Van Uffelen betreute Sonderteil wird eröffnet mit dem etwas aus dem Rahmen fallenden Beitrag von Ludger Kremer: *Randniederländisch: Das Niederländische am Niederrhein*, der in knapper Form die sprachgeschichtliche Zugehörigkeit des nördlichen Niederrheins zum niederfränkisch-niederländischen Sprachverband darstellt und auf diese Weise mithelfen könnte, ein genuines Interesse des Niederrheinlers an der sprachlichen, d. h. auch literarischen Kultur seiner westlichen Nachbarn zu begründen.

Die literarischen Beiträge bieten zunächst einmal Überblickartige Einführungen in die zeitgenössische Literatur der Niederlande bzw. Flanderns (F. de Rover: *Von Phantasie zu Phantasie: Vom Revisor zum Helden. Neue Entwicklungen in der niederländischen Prosa-Literatur 1975-1990*; B. Kehren: *Flandern: Land der schönen jungen Götter*). Nähere Bekanntschaft mit dem Werk einzelner Autoren ermöglichen ein nicht nur wegen seiner Diktion ("aber hallo") lesenswertes Portrait des auch bei uns zunehmend geschätzten Flamen L. P. Boon (Hermann Wallmann: *Die Schreibwerkstatt des Louis Paul Boon*) und ein Gespräch, das Frans de Rover mit Cees Nooteboom geführt hat (*Ein Schriftsteller ist (nicht) das Produkt von dem, was er gelesen hat*). Zwei weitere Beiträge schließlich widmen sich der Rezeption der niederländischen Literatur in Deutschland. Herbert Van Uffelen: *Zuviel, um einfach zu vergessen...* beschreibt in einem rückblickenden Beitrag die Geschichte der Übersetzungen aus dem Niederländischen im 19. und 20. Jh. bis in die 60er Jahre. Carel ter Haar untersucht aktuelle Perspektiven und Möglichkeiten für die *Neue niederländischsprachige Literatur in deutscher Übersetzung*.

Ergänzt werden die Beiträge durch Prosa, Gedichte und Cartoons von Cees Nooteboom, Luc Boudens, Kamagurka, Claude van de Berghe und Joost Niemöller. Auch der Schwerpunkt des Rezensionsteils hinten im Heft liegt diesmal auf literarischen Übersetzungen aus dem Niederländischen. In ausführlichen Besprechungen werden vorgestellt: Cees Nooteboom: *Mokusei! Eine Liebesgeschichte*, J. Bernlef: *Hirngespinnste*, F. Springer: *Quissama*, Albert Helman: *Häuptlinge vom Oayapok!* und Anna Blaman: *Auf Leben und Tod*.

Insgesamt bietet das Juni-Heft 1/91 mit den genannten Aufsätzen, Textproben und Buchbesprechungen einen Zugang zur niederländischen Gegenwartsliteratur, wie er für deutsche Leser umfassender und informativer nirgendwo sonst zu bekommen ist. Parallel zu diesem Heft ist ebenfalls im Juni-Verlag unter dem Titel *Zeitkristalle* eine Anthologie mit Erzählungen niederländischer und flämischer Autoren erschienen, auf die wir an anderer Stelle in diesem Heft eingehen. Zeitschrift und Buch können zum Preis von 14,- bzw. 22,- DM über den Buchhandel oder direkt beim Juni-Verlag (Postfach 611, 4050 Mönchengladbach 1) bezogen werden.

Heinz Eickmans

Jahrbuch der Felix Timmermans-Gesellschaft 1/1990. Kleve: Selbstverlag 1990, 112S., zahlr. Abb.

Jahrbuch der Felix Timmermans-Gesellschaft 2/1991. Kleve: Selbstverlag. 1991, 80S., zahlr. Abb.

(Bezug nur im Rahmen der Mitgliedschaft. Der Bezugspreis ist im Mitgliedsbeitrag von 35,- DM (Schüler/Studenten 15,-) inbegriffen. Anschrift: FTG, Dr. Verweyenstr. 8, 4194 Beburg-Till.

Kein niederländischsprachiger Autor hat in Deutschland je mehr Erfolg gehabt als Felix Timmermans, dessen Bücher vor allem in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen in hunderttausender Auflagen verkauft wurden, und der auch heute noch nach der Zahl der angebotenen Titel von niemanden übertroffen wird. Und dennoch mag sich manch einer gewundert haben, als im letzten Jahrgang dieser Zeitschrift über die Gründung einer deutschen Felix Timmermans-Gesellschaft (FTG) berichtet wurde (vgl. nn 2/90, S. 137 f.), haftet einem solchen Unternehmen doch auf den ersten Blick ein leicht rückwärtsgewandter Zug an, zumal wenn dort als Beweggrund der Initiatoren neben der "internationalen literarischen Bedeutung" — eine zumindest relativierbare Einschätzung — die "große Akzeptanz, die Timmermans vor allem im *Vorkriegsdeutschland* entgegengebracht wurde" genannt wird. (Hervorhebung vom Rez.)

Die in dem genannten Bericht formulierten Ziele der FTG gehen in zwei Hauptrichtungen. Die eine, "das Andenken des Dichters zu pflegen" oder "Raum sinn- und freudestiftender Aktivitäten" zu sein, ist selbstverständlich legitim, hat aber zunächst nichts mit der ernsthaften literaturwissenschaftlichen Auseinandersetzung mit dem Werk des Dichters zu tun. Die zweite Zielsetzung, "die Kenntnis seiner Werke zu vertiefen und deren Rezeptions- und Wirkungsgeschichte aufzuarbeiten", darf sich dagegen des aufmerksamen Interesses aller sicher sein, die sich mit den kulturellen und literarischen Wechselbeziehungen zwischen Deutschland und den niederen Landen, wozu ja auch das "Phänomen Timmermans" gehört, beschäftigen.

Vor einem solchen programmatischen Hintergrund steht die deutsche FTG nicht anders als ihre flämische Schwestergesellschaft und andere vergleichbare literarische Vereinigungen vor dem großen Problem, ein akzeptables Gleichgewicht zu finden zwischen unkritischem Andenken und hagiographischer Bewunderung auf der einen und der seriösen wissenschaftlichen Auseinandersetzung mit einem literarischem Oeuvre auf der anderen Seite. Hierüber schon jetzt auf der Basis der beiden vorgelegten Jahrbücher der FTG ein Urteil abgeben zu wollen, wäre verfrüht, allerdings stimmt es nachdenklich, wenn die Vorsitzenden der deutschen und flämischen Timmermans-Gesellschaften in ihrem Vor- bzw. Grußwort zum ersten Jahrbuch ausschließlich von der "Zuversicht und Lebensfreude" sprechen, die Timmermans "zu vermitteln vermag" oder wenn es gar heißt, daß "Timmermans mehr ist als nur Literatur" und daß es um "seine Botschaft" gehe, "die wir weiter verkünden sollen".

Zu Beginn des ersten Jahrbuchs finden wir eine Art literarisches Poesiealbum der Familie Timmermans mit Bildern und kurzen Erinnerungstexten von Lia, Clara und Gommaar Timmermans über ihren Vater; eine Beginenhofzeichnung von Tonet Timmermans und zwei kürzere Texte des Vaters selbst runden diesen beschaulichen Auftakt ab. Den Kern des Jahrbuchs bilden dann sechs Beiträge zu Werk und Wirkung Timmermans'. *Geschichten um Timmermans* des Übersetzers und ersten Ehrenmitglieds der FTG Karl Jacobs, *Worte der Freundschaft* des Insel-Verlegers Anton Kippenberg

und eine Untersuchung der Ursachen des Timmermans- Erfolgs in Deutschland von Josef Mertens: diese drei Beiträge sind älteren Datums und datieren aus den 40er bzw. 50er Jahren. Übernahmen rezenterer Aufsätze sind die Beiträge von Marcel Janssens, der in einem Gedenkvortrag Timmermans Werk würdigt, Burkhard Schwering, der Gedanken zu einem Brief Timmermans' beiträgt, und Ignaas Dom, der über die Beziehungen Timmermans' zum Niederrhein schreibt.

Das zweite Jahrbuch beginnt mit dem Rechenschaftsbericht des Vorsitzenden über das erste Vereinsjahr. Den Schwerpunkt des Bandes bilden auch diesmal wiederabdrucke älterer Beiträge von Hubert Lampo, Gerard Walschap und Marcel Janssens. Die beiden ersten entstammen dem von Julien Van Remoortere herausgegebenen Prachtband *Felix Timmermans. Der Mensch, der Dichter, der Maler, der Zeichner* (Antwerpen: Mercatorfonds 1973). Marcel Janssens' Aufsatz über die Frage "Was bedeutet Pallieter heute noch?", ursprünglich 1979 in der belgischen Zeitschrift *Dietsche Warande en Belfort* erschienen, ist dem von L. Van Doorslaer herausgegebenen Band *Niederländische Literatur im Spiegel niederländischer Kultur* (Frankfurt usw.: Lang 1990) entnommen. Von besonderem Interesse für Timmermans' Wirken und Wirkung in Deutschland sind die Beiträge über Timmermans und Josef Winkler (Wolfgang Delseit u. Franz Rudolf Menne) sowie über frühe Timmermansauftritte in Deutschland (Ignaas Dom; Burkhard Schwering).

Ohne die Schwierigkeiten einer erst im Aufbau befindlichen Vereinigung zu verkennen, fällt doch zusammenfassend die fehlende 'Originalität' auf – kaum ein Beitrag, der nicht ein Nachdruck oder eine Übersetzung eines zuvor bereits anderweitig erschienenen Textes ist. Die im Vorwort gegebene Begründung, daß Texte beigebracht würden, "die heute kaum noch greifbar" sind, kann für die ursprünglich deutschen Texte nicht voll überzeugen. Der mit Abstand umfangreichste Beitrag des ersten Jahrbuches etwa, Karl Jacobs' *Geschichten um Timmermans*, ist nicht nur als die in der Quellenangabe genannte Zeitungsveröffentlichung erschienen, diese 'Geschichten' bilden auch – mit einigen unwesentlichen Abweichungen – einen gewichtigen Teil von Jacobs' Buch *Felix Timmermans. Lebenstage und Wesenszüge eines Dichters* (Düsseldorf 1949, S. 189–227). Anders verhält es sich mit den übersetzten Beiträgen, in der Mehrheit Übernahmen aus dem flämischen *Timmermans-Jaarboek*; hier kann es durchaus sinnvoll sein, diese einem deutschsprachigen, des Niederländischen nicht mächtigen Lesepublikum zugänglich zu machen.

Genau in diesem Punkt freilich wird sich in den nächsten Jahren die Lebensfähigkeit und Eigenständigkeit der deutschen FTG beweisen müssen, ob es ihr nämlich gelingt, eigene, aktuelle und originelle Beiträge zu Werk und Wirkung Timmermans in Deutschland beizubringen. In diesem Zusammenhang sei abschließend eine Anregung von außen erlaubt. Ein wesentlicher Beitrag einer deutschen Timmermans-Gesellschaft, die sich auch als literaturwissenschaftliche und literaturhistorische Vereinigung begreift, könnte in der vorurteilsfreien Untersuchung der Rezeption und Wirkung nicht nur des Timmermanschen Werks liegen, sondern der gesamten im 19. und 20. Jh. ins Deutsche übertragenen flämischen Literatur im jeweiligen historischen und politischen Kontext. Dazu müßte allerdings ohne ideologische Scheuklappen das Blickfeld geöffnet werden für eine Vielzahl anderer Autoren und Werke von Conscience's *Löwe von Flandern* bis zu Hugo Claus' *Kummer von Flandern*.

Heinz Eickmans

Kurz angekündigt

Dina Bouman-Noordermeer [u.a.]: Beter Nederlands 2, Grammaticaal hulpboek voor anderstaligen. Muiderberg: Coutinho, 1991. 109 S. Hfl 19,90

Het vervolg op *Beter Nederlands 1* (vgl. nn 4 (1990)2, p. 146-148) bevat informatie over en oefeningen met de volgende grammaticale onderwerpen: het woordje *er*; scheidbare en wederkerende werkwoorden; werkwoorden van waarneming (*zien-horen-voelen*); hulpwerkwoorden met *te*; *mogen* en *laten*, het werkwoord als adjectief en substantief, het lidwoord. In het tweede-voorlopig laatste-deel van de reeks *Beter Nederlands* kan de Duitse leraar Nederlands die op zoek is naar grammaticaal oefenmateriaal heel wat van zijn gading vinden.

De staat van Nederland. Nederland en zijn bewoners, De opmerkelijke feiten en hun samenhang. Onder redactie van Wilfried Uitterhoeve [u. a.]. In samenwerking met het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht en het Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS). Nijmegen. Nijmegen: SUN. [1990]. 256 S. Hfl. 29,50.

De staat van Nederland, een "beknpte en voor een breed publiek toegankelijke beschrijving van de ontwikkelingen en de stand van zaken in de Nederlandse samenleving van deze jaren", bevat teksten, commentaren en statistische gegevens over een veelheid van onderwerpen. Daardoor ontstaat een boeiende synthese van actuele ontwikkelingen. *De staat van Nederland* is een *Fundgrube* voor iedereen die meer over Nederland te weten wil komen. Een greep uit de inhoud: het nieuwe geloven, habbelboxen en sexlijnen, Chinese en andere eethuizen, het bonte boeket van de vrouwenbeweging, afval en gifbelten, verzuring en vermesting, woenculturen, de tragiek van de Noordoostpolder, Dutch Disease, typen werklozen, de onbeheersbare WAO, het wankelende omroepbestel, spijbelen, meisjes van dertien, Amsterdamse jeugdbenden, rokers: de nieuwe paria's.

Franz Petri, Ivo Schöffer und Jan Juliaan Woltjer: Geschichte der Niederlande, Holland, Belgien, Luxemburg. München: DTV, 1991. 254 S. DM 19,80

Die fünf von renommierten Historikern geschriebenen Aufsätze sind dem *Handbuch der europäischen Geschichte* entnommen und bieten einen zusammenhängenden Überblick über die niederländische Geschichte (1555 bis zur Gegenwart). Jedes Kapitel enthält eine thematisch gegliederte Bibliographie. Aus Anlaß der Neuausgabe als Taschenbuch haben Jan Woltjer, Ivo Schöffer und Horst Lademacher bibliographische Nachträge verfaßt, in denen auch die neueste Fachliteratur verarbeitet ist (-1990). Der gepflegte Band enthält ein Gesamtregister.

H.B.

Chronik: Niederländische Literatur in deutscher Übersetzung

(Neuerscheinungen I. Halbjahr 1991)

Im Mittelpunkt der im Frühjahr erschienenen Übersetzungen aus dem Niederländischen stehen drei Bücher, die auf sehr unterschiedliche Weise Strukturen und Auswüchse totalitärer Systeme thematisieren. Die Fiktion eines totalitären Staates entwirft Ferdinand Bordewijk in *Blöcke*, die reale Barbarei des totalitären Völkermords an den Juden ist Gegenstand von Jacques Pressers *Die Nacht der Girondisten*, den Zusammenbruch eines totalitären Regimes schließlich erlebte Cees Nooteboom hautnah als Augenzeuge der Wende in Berlin. Seine **Berliner Notizen**, die zum Teil schon vorab in niederländischen und deutschen Zeitungen zu lesen waren, entstanden im Laufe eines über einjährigen Aufenthalts in Deutschland. Von 1989 bis 1990, inmitten des Umbruchs, wohnte Nooteboom als Stipendiat des DAAD in Berlin, von wo er kreuz und quer die alte und neue Republik durchreiste. Fünfzehn tagebuchartige Kapitel, denen einige Aufzeichnungen über einen früheren Berlinbesuch vorangestellt sind, fixieren die dabei gesammelten Eindrücke einer sich rasant wandelnden deutschen Gegenwart. Einen "schön erbarmungslosen Spiegel Deutschlands im Wirrwarr der Einigung" nannte Rolf Michaelis das Buch in der ZEIT. Indes beschränkt sich Nooteboom nicht auf die Schilderung und Reflexion der Tagesentwicklungen. Im Wechselspiel von distanzierter, zuweilen sanft ironisch gebrochener sowie subjektiv emotionaler Perspektivierung entfaltet er, sich und seinen Lesern immer wieder Atempausen vergönnd, eine kunstvoll bedächtige, von poetischen Tönen durchdrungene Prosa. Die aktuelle Wahrnehmung filtert er durch vielfältige Rückgriffe auf literarische Deutschlandbilder sowie durch die Besinnung auf autobiographische Erfahrungen oder historische Zusammenhänge. Bereichert wird der Band durch eine Vielzahl vorzüglicher Fotos von Simone Sassen, die so eingefügt sind, daß sich Text und Bildmaterial wechselseitig auf beeindruckende Weise ergänzen und kommentieren.

In jüngerer Zeit zeichnet sich die erfreuliche Tendenz ab, daß deutsche Verlage vermehrt auch Texte edieren, die zu den Klassikern der niederländischen Moderne zu rechnen sind. **Ferdinand Bordewijks** Kurzroman *Blokken* aus dem Jahre 1931 wurde binnen kurzem sogar zweimal in deutscher Sprache vorgelegt. Die erste Übersetzung (von H. Jansen und W. Biesterfeld) erschien 1988 in dem von Franz Rottensteiner bei Suhrkamp herausgegebenen Sammelband *Der Eingang ins Paradies* (suhrkamp taschenbuch 1566) noch an etwas verborgenem Ort. In diesem Jahr publizierte der Göttinger Steidl-Verlag die **Blöcke** in einer eigenständigen, sehr großzügig gestalteten Ausgabe. Den Terror des nationalsozialistischen Deutschland mit seinen inszenierten Massenergebnissen ebenso antizipierend wie das Gepränge der Diktaturen in Osteuropa, entwirft Bordewijk in dem Roman die Vision eines totalitären Staates, dessen Programm die Ausmerzung jeglicher Individualität ist. Die Menschen werden zu uniformen Massenwesen herangezüchtet. Untergebracht in einheitlichen Wohnkuben in einer in quadratischen Blöcken angelegten Stadt, aus der jede nicht eckige Form verbannt wurde, unterliegen sie der permanenten Kontrolle eines Systems, das jede Abweichung, jede individuelle Triebregung drakonisch bestraft. In seinem höchst lesenswerten Nachwort weist der Übersetzer Thomas Baumeister darauf hin, daß sich die ideologiekritische Perspektive des Romans mit der Kritik an den Implikationen bestimmter Tendenzen der modernistischen Avantgarde verschränkt. Auf virtuose Weise nämlich treibt Bordewijk

in seiner Fiktion die Maximen eines rigiden künstlerischen Funktionalismus auf die Spitze; und zwar nicht nur in den Motiven, sondern auch in der Sprache. Die harte Rhythmik der häufig stakkatoartigen Sätze und die extreme Kargheit des Ausdrucks passen sich ganz der Kälte der geschilderten Welt an. Dem Buch sind viele Leser zu wünschen und dem Verlag, daß er die Ausdauer besitzen möge, sich auch anderer Texte des hiezulande (noch?) viel zu wenig beachteten Ferdinand Bordewijk anzunehmen.

Wer das im Januar 1959 erschienene rororo-Bändchen Nr. 292 in Händen hält, liest auf dem Titel *Marga Minco: Das bittere Kraut* und nichts deutet zunächst darauf hin, daß der schmale Band eine zweite Erzählung enthält, deren separater Einbandtitel die Buchrückseite bildet: **Jacob Presser: Die Nacht der Girondisten**. Diese ungewöhnliche 'Veröffentlichung' im Verborgenen mag mit ein Grund für die geringe Resonanz der Novelle gewesen sein, die so sehr in Vergessenheit geriet, daß die nun erschienene Neuübersetzung in einer Rezension gar als "späte deutsche Erstausgabe" annonciert werden konnte (SZ v. 16.05.91). Jacques/Jacob Presser, als Historiker nicht zuletzt durch sein imponierendes Werk *Ondergang* über die Verfolgung und Vernichtung der niederländischen Juden im 2. Weltkrieg bekannt geworden, hatte dasselbe Thema zuvor bereits literarisch in dem 1957 anonym als 'boekenweekgeschenk' erschienenen Bändchen *De nacht der Girondijnen* behandelt. Die Erzählung spielt im Lager Westerbork, von wo jede Woche ein Zug voll mit niederländischen Juden in das Vernichtungslager Auschwitz abgeht. Zusammenstellung und Durchführung des Transports überlassen die Nazis zynischerweise einem jüdischen Ordnungsdienst, dem auch der Ich-Erzähler Jacques angehört. Die Erlebnisse im Lager und die Begegnung mit dem jüdischen Theologen Jeremia Hirsch lassen aus dem assimilierten Juden Jacques, der sich freiwillig für den Ordnungsdienst gemeldet hatte, den sich seiner Verbundenheit mit dem eigenen Volk bewußten Juden Jacob werden. Dieser findet in einer Auseinandersetzung mit seinem skrupellosen jüdischen Vorgesetzten Ehre und Selbstwertgefühl zurück, mit der unvermeidlichen Konsequenz, daß er selbst Teil des nächsten Transports sein wird. Die ihm bis dahin verbleibende kurze Zeit nutzt Jacob zur Abfassung der vorliegenden Erzählung als Rechenschaftsbericht für die Nachwelt.

Ihre "verzögerte internationale Wiedergeburt" (Volkskrant) verdankt die Novelle Primo Levi, der sie 1976 ins Italienische übersetzte und mit einem Vorwort versah. Der Meulenhoff-Verlag hat es verstanden, mit Bezug auf den Namen Levi dem Buch über 30 Jahre nach seinem ersten Erscheinen erneut internationale Aufmerksamkeit zu sichern; französische und englische Ausgaben sind erschienen bzw. werden vorbereitet. In Deutschland hat nun die Frankfurter Verlagsanstalt das Buch in einer sorgfältigen Ausgabe und in einer Neuübersetzung von Mirjam Pressler herausgebracht. Auch für diese Ausgabe wurde durch die Übernahme des Vorworts dankbar von der erhofften Werbewirksamkeit des Namens Primo Levi Gebrauch gemacht; ein Nachwort von Philo Bregstein und eine Zeittafel zu Leben und Werk Pressers bieten weiteres Material zum Verständnis der Novelle, der man bei ihrem zweiten Erscheinen in Deutschland mehr Aufmerksamkeit und Erfolg wünscht, als ihr vor drei Jahrzehnten beschieden war.

Mit Mirjam Pressler zeichnet dieselbe Übersetzerin, die Pressers *Nacht der Girondisten* erneut ins Deutsche gebracht hat, auch verantwortlich für eine neue, oder wie es im Verlagsprospekt heißt, "die endgültige deutschsprachige Fassung" des **Tagebuch der Anne Frank**. Sie erschien erstmals 1988 im Rahmen der fast 800 Seiten umfassenden wissenschaftlichen Edition, die zu einem Preis von 98,- DM den Normalleser kaum

erreicht haben dürfte (vgl. die ausführliche Besprechung von Horst Lademacher in Heft 1/90 dieser Zeitschrift). Es ist daher nur zu begrüßen, daß der Fischer-Verlag jetzt zu einem erschwinglichen Preis eine gebundene Leseausgabe dieses Textes auf den Markt gebracht hat, und man darf hoffen, daß mit der üblichen Verzögerung in absehbarer Zeit auch eine Taschenbuchausgabe folgen wird, die dann auch in diesem Format die alte Übersetzung von Anneliese Schütz ablösen wird.

Zeitkristalle. Erzählungen aus dem Niederländischen ist der Titel einer Anthologie die Herbert Van Uffelen im Mönchengladbacher Juni-Verlag besorgt hat. Der Band umfaßt Erzählungen und Fragmente von zehn Autorinnen und Autoren aus Belgien und den Niederlanden: Kristien Hemmerechts *Schnee* (Erz. aus *Weerberichten*, 1988), Willem Brakman *Die Begüterten* (Erz. aus *Een familiedrama*, 1984), Leo Pleysier *April* (Frag. aus *De weg naar Kralingen*, 1981), Hermine de Graaf *Der Seerauch* (Erz. aus *De zeevlam* 1985), Ivo Michiels *Hermine, nun da mein Name in deinem Körper steht* (Frag. aus *De vrouwen van de aartsengel* 1983), Herman Brusselmans *Aus dem Tagebuch eines müden Egoisten* (Frag. aus *Dagboek van een vermoeide egoïst*, 1989), Geerten Meijssing *Im Vierteltakt* (Frag. aus *Veranderlijk en wisselvallig*, 1987), Irina van Goeree *In dieser Stille wohnen niemals Vögel* (Frag. aus *De roos van Agapia*, 1982), Stefan Hertmans *Um die Amseln zu vergessen* (Erz. aus *De grenzen van woestijnen*, 1989), Tom Lanoye *Achille Van den Branden* (Frag. aus *Een slagerszoon met een brillette*, 1985). Gleichzeitig mit der Anthologie *Zeitkristalle* erschien im selben Verlag das Heft 1/91 der Kulturzeitschrift **Juni**, das als Themenschwerpunkt ein *Dossier: Niederländische Literatur* mit Aufsätzen, Rezensionen und Übersetzungen bietet. Hier finden sich weitere Prosatexte und Gedichte in Übersetzung von Luc Boudens, Claude van den Bergh, Joost Niemöller und Cees Nooteboom. (Ausführliche Besprechungen zu Anthologie und Zeitschrift finden sich an anderer Stelle in diesem Heft.)

„In einem guten Thriller muß Blut fließen“, äußerte **Jef Geeraerts** einmal in einem Interview mit Peter Swart. Gemessen an diesem Kriterium, gehören seine Thriller zu den Höhepunkten des Genres, denn mit Blut und Leichen wird nicht gegeizt. Das gilt auch für den Roman **Die Coltmorde**, dessen bereits 1990 im Aufbau-Verlag erschienene Übersetzung hier nachträglich anzuzeigen ist. Geschrieben 1980, verlegt der mit SF-Elementen angereicherte Roman die Handlung in ebendas Jahr seiner deutschen Erstveröffentlichung. Der Leser kann mithin das Zukunftsszenarium einer programmierten Welt mit gläsernen Menschen an heutiger Realität messen. Sowohl in der Bundesrepublik, „wo unter Bundeskanzler Franz Josef Strauß ein ultrarechtes christdemokratisches Regime entstanden war“, als auch in Belgien regieren gleichermaßen skrupellose wie machtbewußte Apparatschiks. Als eine Serie brutaler Morde das der Öffentlichkeit vorgegaukelte Ansehen der Polizei zu gefährden droht, werden auf höhere Weisungen Zeugen und Täter mit ausgefallenen Methoden beiseite geschafft. Im „Detective- en Thrillergids“ von *Vrij Nederland*, die in Geeraerts Fiktion ob ihrer ‚Linkslastigkeit‘ längst verboten ist, rangieren *Die Coltmorde* mit immerhin drei Sternen – von 5 möglichen – auf einer Stufe mit Krimis von Chandler oder Highsmith, was denn doch etwas hoch gegriffen scheint. Anerkennung gebührt der Leistung der Übersetzer; nicht nur die naturalistischen Darstellungen der Autopsien – für schwache Nerven nicht empfohlen – haben gegenüber dem Original keinen Deut von ihrer beklemmenden Präzision und Anschaulichkeit eingebüßt. Liebhaber des „Hard-boiled“-Genres werden, zu einem für „Wessis“ kaum mehr vorstellbaren Preis, auf ihre Kosten kommen.

Anja Meulenbelt gibt in ihren Büchern viel von sich preis; dies gilt nicht nur dort, wo es um ihre Beziehungen zu Frauen und Männern geht, sondern auch – wie wir ihrem neuen Buch entnehmen können – für die Geschichten ihrer zahlreichen Katzen, die jetzt unter dem Titel **Geliebtes Untier. Von Sara und anderen Katzen** bei Rowohlt erschienen sind. Die Autorin selbst spricht sogar von ihrem bis dato 'meest autobiografische boek'; und tatsächlich erkennt man den ihr nachgesagten Hang zur Selbstbespiegelung auch in den Charakterskizzen ihrer Katzen, die liebevoll und durchaus differenziert als komplexe, ja komplizierte Individuen gezeichnet werden. Im Mittelpunkt steht dabei Lieblingskatze Sara, "eine Dame mit Stil, gleichzeitig jedoch eine Frau von kaum bezähmter Leidenschaft", deren Name im übrigen auch Pate stand für den gleichnamigen Amsterdamer Frauenbuchverlag. "Anja Meulenbelts unvermeidliches Katzenbuch", wie es ironisch im ersten Kapitel genannt wird, nimmt durch den locker entspannten Stil für sich ein und ist eine vergnüglich zu lesende Liebeserklärung an langjährige Lebensgefährten/innen.

Eine ernstere, als Schriftstellerin ernst genommen werden wollende Anja Meulenbelt präsentierte sich 1986 in dem Roman **Ich wollte nur dein Bestes** (nl: Een kleine moeite; 1985), der nun als rororo-Taschenbuch neu herausgegeben wurde. Autobiographischer Hintergrund dieses "dicht an der Wirklichkeit geschriebenen" (A.M.) Buches ist der Tod der Mutter, der zum Anlaß wird, über den im eigenen Leben erfahrenen Mutter-Tochter-Konflikt zu reflektieren und darin schließlich einen der wichtigsten Beweggründe für ihr feministisches Engagement zu entdecken: "der Haß auf die Person, die meine Mutter geworden war, und der feste Vorsatz, den ich mit so vielen der ersten Feministinnen teilte, nicht so wie sie zu werden. Die aufkommende Bewegung Anfang der sechziger Jahre, das war eine Bewegung von Töchtern."

Zum etablierten Autor der rororo-Reihe ist in den letzten Jahren auch **Harry Mulisch** geworden, dessen im Hanser-Verlag erscheinende gebundene Ausgaben hier in Zweitverwertung veröffentlicht werden. Nachdem vor langen Jahren dem Roman *Zwei Frauen* zunächst das Los einer Eintagsfliege beschieden war (rororo 5044 (1982) ergibt sich in den letzten Jahren eine erfreuliche Kontinuität bei den Taschenbuchausgaben: 1989 *Das Attentat* (rororo 13130), 1990 *Höchste Zeit* (rororo 12508) und nun im Juni 1991 **Augenstern** (rororo 12782), jener auf dem deutschen Taschenbuchcover zum 'Roman' aufgemotzte moderne 'Taugenichts', mit dem Mulisch 1987 seine erzählerische *light*-Phase begann (vgl. nn 2/89, 151 f.).

Zweitverwertung im eigenen Haus betreibt der Stuttgarter Verlag Klett-Cotta, der für die interessanten Titel seines Hauptprogramms eine neue Paperbackreihe gestartet hat: die Greif-Bücher. Zu den zehn Titeln, die die Reihe im Frühjahr 1991 eröffnen, gehört auch **Jan Jacob Slauerhoff: Das verbotene Reich**. Der ursprünglich 1932 erschienene Roman, "ein Stück Traumliteratur von der feinen Art" (Gert Ueding in der FAZ), war schon in den 30er Jahren von Albert Vigoleis Thelen – neben anderen niederländischen Werken – ins Deutsche übersetzt worden, konnte aber erst über vier Jahrzehnte später, 1986, nach nochmaliger Durchsicht des Übersetzers in deutscher Erstausgabe erscheinen. Neben der literarischen Qualität von Slauerhoffs sich zwischen Abenteuerkolportage und Künstlerroman bewegendem Original ist es vor allem auch diese kongeniale Übersetzung des sprachgewaltigen Verfassers der *Insel des zweiten Gesichts* sowie die Tatsache, daß es die einzige erhaltene und publizierte von Thelens Übersetzungen aus dem Niederländischen ist, die das Buch zu einem Kleinod der niederländischen Literatur in deutscher Übersetzung machen.

Besprochene Titel (in alphabetischer Reihenfolge)

Ferdinand Bordewijk: Blöcke. (Ü. und Nachwort: Thomas Baumeister) Göttingen: Steidl 1991. 91 S., 16,- DM.

(nl: Blokken, 1931)

Anne Frank: Tagebuch. (Ü: Mirjam Pressler) Frankfurt: S. Fischer 1991. 316 S., 34,- DM.

Jef Geeraerts: Die Coltmorde. Polizeithriller. (Ü: Alexander und Christiane Pankow) Berlin und Weimar: Aufbau 1990. 348 S., 3,90 DM.

(nl: De coltmoorden, 1980)

Juni. Magazin für Kultur und Politik. 5. Jg., Nr. 1/91. (Dossier: Niederländische Literatur) Mönchengladbach: Juni, 160 S., 14,- DM.

Anja Meulenbelt: Geliebtes Untier. Von Sara und anderen Katzen. (Ü: Helga van Beuningen) Reinbek: Rowohlt 1991. 98 S., 19,80 DM.

(nl: Geliefde ramp, 1989)

Anja Meulenbelt: Ich wollte nur dein Bestes. Roman. (Ü: Silke Lange) Reinbek: Rowohlt 1991 (rororo 12866). 142 S., 7,80 DM.

(nl: Een kleine moeite, 1985; dt. EA 1986)

Harry Mulisch: Augensterne. Roman (Ü: Martina den Hertog-Vogt) Reinbek: Rowohlt 1991 (rororo 12782). 114 S., 7,80 DM.

(nl: De pupil, 1987; dt. EA 1989)

Cees Nooteboom: Berliner Notizen. (Ü: Rosemarie Still) Mit Fotos von Simone Sassen. Frankfurt: Suhrkamp 1991 (es 1639). 338 S., 20,- DM.

(nl: Berlijnse notities, 1990)

Jacques Presser: Die Nacht der Girondisten. Novelle. (Ü: Mirjam Pressler) Mit einem Vorwort von Primo Levi. Frankfurt: Frankfurter Verlagsanstalt 1991. 125 S., 28,- DM.

(nl: De nacht der Girondijnen, 1957; dt. EA 1959)

Jan Jacob Slauerhoff: Das verbotene Reich (Ü: Albert Vigoleis Thelen) Stuttgart: Klett-Cotta 1991. 206 S., 18,- DM.

(nl: Het verboden rijk, 1932; dt. EA 1986)

Zeitkristalle. Erzählungen aus dem Niederländischen. Hrsg. und eingeleitet von Herbert Van Uffelen. Mönchengladbach: Juni 1991. 254 S., 22,- DM.

Michael Bahlke/Heinz Eickmans

Neue Bücher

Liste der eingegangenen Bücher und anderer interessanter Neuerscheinungen (Besprechung vorbehalten)

- Frédéric Bastet: De wereld van Louis Couperus. Amsterdam: Querido, 1991. 208 S. Hfl. 65.
- Ludo Beheydt: Elementair woordenboek Nederlands. Lier/Brussel: Van In, 1991. 123 S. BF 240.
- Jan Berns: We zien wel waar het schip strandt, Zee- en scheepvaarttermen in het dagelijks taalgebruik. 's-Gravenhage: BZZToH, 1991. 93 S. Hfl. 16.50.
- August Hans den Boef: Musil? Ken ik niet, Ter Braak en Du Perron over modernisten en epigonen. Leiden: Dimensie, 1991 (Leidse opstellen 13). 76 S., Hfl. 24.95/BF 500.
- Jo Boer: Kruis of munt, Roman. Met een inleiding van Aad Meinderts. Amsterdam: Dekker, 1991 (Moderne Klassieken). XIII, 307 S. Hfl. 14.90/BF 300.
- Lambert Bruns [et. al.]: Nederlands, Taal zonder grenzen. Tekeningen: Bep Dekker-Keesom. Zeven-Wistedt: Mewi-Verlag, [1991]. 162 S. 20 DM. (Bezugsadresse; MEWI-Verlag, Am Wohnpark 7, 2730 Zeven-Wistedt, Tel.: 04281 / 3935)
- De canon onder vuur, Nederlandse literatuur tegendraads gelezen. Red. Ernst van Alphen en Maaïke Meijer. Amsterdam: Van Gennep, 1991. 259 S. Hfl. 38.50.
- A.Th. van Deursen: Mensen van klein vermogen, Het kopergeld van de Gouden Eeuw. Amsterdam: Bakker, 1991. 455 S. Hfl. 59.50.
- S. Dresden: Vervolging, vernietiging, literatuur. Amsterdam: Meulenhoff, Cop. 1991. 277 S. Hfl. 39.50/BF 790.
- Jan G. Elburg [et al.]: Lucebert, Schilder-dichter. Amsterdam/Haarlem: Meulenhoff/Frans Halsmuseum, Cop. 1991. 159 S. Hfl. 49.50/BF 990.
- Erflaters van de twintigste eeuw. Met bijdragen van H.W. von der Dunk [et al.]. Amsterdam: Querido, 1991. 314 S. Hfl. 59.90.
- Louis Ferron: Voor de val. Amsterdam: Bezige Bij, 1991. 57 S. Hfl. 29,50.
- Anne Frank: Het Achterhuis, Dagboekbrieven 14 juni 1942-1 augustus 1944. Herziene en vermeerderde editie. Amsterdam: Bakker, 1991. Paperback, III. 303 S. Hfl. 29.90/BF 595.
- Jaap Goedegebuure & Annemarie Musschoot: Hedendaagse Nederlandstalige prozaschrijvers. Rekkem: Stichting Ons Erfdeel, Cop. 1991. 126 S. Hfl. 36. Deutsche Fassung erhältlich: Zeitgenössische niederländischsprachige ProsaschriftstellerInnen.
- De groene spelling. Samengesteld en ingeleid door Hans bBnnis, Anneke Neijt en Ariane van Santen. Amsterdam: Bert Bakker, 1991. 213 S. Hfl. 29.90.
- J.J. Grolle: Geschiedenis van het Nederlands bankbiljet. Bussum: Schulman, Cop. 1991. 143 S. Hfl. 75.
- W.J.M. Haeseryn: Syntactische normen in het Nederlands, Een empirisch onderzoek naar volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep. Nijmegen 1990 (Proefschrift Nijmegen). xii + 401 S. Hfl. 27.50/BF 505
- Willem Frederik Hermans: De laatste roker, Verhalen. Amsterdam: bezige Bij, 1991. 267 S. Hfl. 29.50/BF 590.
- Judith Herzberg: Teksten voor toneel en film 1972-1988. Amsterdam: International Theatre & Film Books/Harmonie, 1991. 952 S. Hfl. 79/BF 1600.

- D. van Hoof: Woordenboek voor buitenlandse handel en internationale samenwerking = Wörterbuch für den Außenhandel und die internationale Zusammenarbeit. Antwerpen [usw.]: Maklu, Cop. 1991 (Viersprachig). 1052 S. BF 3950.
- J.L.M. Hulsker: Petrus Montanus' Spreekkonst (1635) nader besproken, Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde. Renkum 1991 (Proefschrift Nijmegen). 334 S.
- F. Kuiken, A. van Kalsbeek, M. Huizinga: Code Nederlands, Basisleergang voor volwassen anderstaligen, Deel 1-2. Amsterdam: Meulenhoff/Vrije Universiteit Amsterdam, Afd. Nederlands Tweede Taal, 1991. Umfaßt: Tekstboek 1 (176 S. Hfl. 32), Oefenboek 1 (160 S., Hfl. 20), Docentenhandleiding 1 (187 S., Hfl. 61), Tekstboek 2 (191 S., Hfl. 34,50), Oefenboek 2 (190 S, Hfl. 22,95), Docentenhandleiding 2, 4 Kassetten (Hfl. 382) und Software.
- Ronald Kuipers: Kunstgreep, Overzicht van Kunst en Cultuur in Nederland na 1945. Voorwoord: Theo Stokkink. Groningen: Wolters-Noordhoff, [1992]. 240 S., Hfl. 35.
- Rian van Kuppenveld: Claus, Prins der Nederlanden, De man, zijn leven, werk en idealen. Ede: Zomer & Keuning, Cop. 1991. 114 S. Gfl. 21.90.
- Geert Mak: Reportages uit Nederland, De geschiedenis in meer dan honderd ooggetuigenverslagen. Amsterdam: Prometheus, 1991. 438 S. Hfl. 36.90.
- Jan Model: Grammaticische analyse, Syntactische verschijnselen van het Nederlands en Engels. Dordrecht: ICG, 1991. xi + 450 S. Hfl. 75 (exkl. BTW).
- Overzicht van de archieven in het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging. Amsterdam: Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging, 1991. 211 S. Hfl. 25.
- Herman Pleij: Nederlandse literatuur van de late middeleeuwen. Utrecht: Hes, 1990. 243 S. Hfl. 35/BF 699.
- Olf Praamstra: Gezond verstand en goede smaak, De kritieken van Conrad Busken Huet. Amstelveen: Ernst & Co., 1991. 476 S. Hfl. 65.
- Riemer Reinsma: Spreekwijzer internationaal. Utrecht: Spectrum, 1991. 187 S. Hfl. 14.90.
- Machteld van Royen: Klank- en vormleer van het Middelnederlands. Groningen: Vakgroep Nederlands, [1990]. 182 S. Hfl. 20.
- Nico Scheepmaker: De gedichten. Hrsg. Ivo de Wijs. Amsterdam: Bakker, 1991. 526 S. Hfl. 49.50/BF 990.
- Gerard Soeteman: De vierde man, Scenario naar de gelijknamige novelle van Gerard Reve. Amsterdam: International Theatre & Film Books, 1991. 140 S. Hfl. 18.50/BF 370.
- Standing Clear, A Festschrift for Reinder P. Meijer. Edited by Jane Fenoulhet and Theo Hermans. London: Centre for Low Countries Studies, 1991. 237 S.
- Studies over Nederlandse vertalingen - een bibliografische lijst. Samenstelling Theo Hermans. Den Haag: Stichting Bibliographia Neerlandica, 1991 (Vertaalhistorie 1). 139 S., Hfl. 27.50.
- Abram de Swaan: Perron Nederland. Amsterdam: Meulenhoff, Cop. 1991. 234 S. Hfl. 34.50.
- Tradition und Neugestaltung, Zu Fragen des Wiederaufbaus in Deutschland und den Niederlanden in der frühen Nachkriegszeit. Hrsg. Horst Lademacher und Jac Bosmans. Münster: Regensberg, 1991 (Niederlande-Studien Band 1).

- Taal en omroep. Ludo Beheydt (Red.)'s-Gravenhage: Stichting Bibliographica Neerlandica, 1991 (Nederlandse Taalunie Voorzetten 33). 131 S. Hfl. 17.95/BF 350.
- Van de straat, 150 jaar jeugdcultuur in Nederland. Amersfoort: Stichting Jeugd en Samenleving, 1991. Sonderheft von: Jeugd en Samenleving 21.2/3 (1991). 168 S. Hfl. 15.
- A.J. Verbrugh: Nederlandse levensstijl en taal in het verenigd Europa. Met een woord vooraf van G. Puchinger. Barneveld: De Vuurbaak, 1991. 164 S. Hfl. 17.50.
- De vliegende slonde en andere eigentijdse sprookjes in Gelderse en Overijsselse dialecten. Kampen: IJsselakademie, 1991 (Publikaties van de IJsselakademie 67). 143 S.
- J. de Vries en F. de Tollenaere: Etymologisch woordenboek. Utrecht: Spectrum, 1991. 450 S. Hfl. 37.50.
- Ido Weijers: Terug naar het behouden huis, Romanschrijvers en wetenschappers in de jaren vijftig. Amsterdam: SUA, 1991. 187 S. Hfl. 45.
- Jules Welling: Taxibedrijf antiloop en andere taalcuriosa. Weert: M&P, Cop. 1991. 95 S. Hfl. 9.90.
- Siep van der Werf: Alloctonen, Een inleiding. Muiderberg: Coutinho, 1991. 188 S. Hfl. 29.50.
- Wim Wertheim und Hetty Wertheim-Gijse Weenink: Vier wendingen in ons bestaan, Indië verloren, Indonesië geboren. Breda: De Geus, Cop. 1991. 367 S. Hfl. 49.50.
- Peter Zeeman (Red.): Literatuur en context. Een inleiding in de literatuurwetenschap. Heerlen/Nijmegen: Open Universiteit/SUN, 1991. 368 S. Hfl 49,50

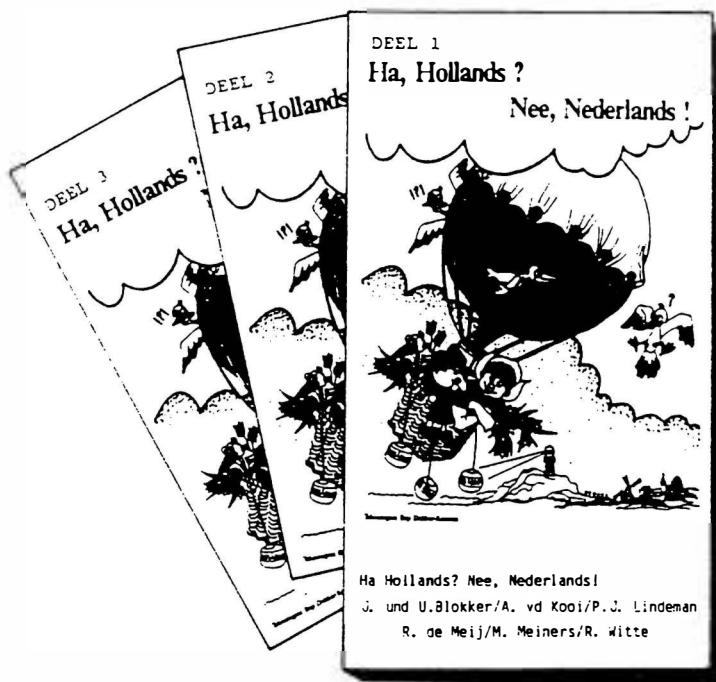
DE POST VAN HOLLAND

Officieel orgaan van de Nederlandse Bond
in Duitsland e.V. Duisburg

Abonnementsprijs DM 15,- per jaar

Vraag proefnummers

Sabinenweg 51, D 4330 Mulheim-Ruhr 1

tekeningen: Bep Dekker-Keesom

Een moderne serie speciaal voor het onderwijs aan volwassenen

De serie bevat tot nu toe:

deel 1, vijfde oplage	ISBN 3-928405-00-4	DM 16,-
deel 2, tweede oplage	ISBN 3-928405-03-9	DM 16,-
deel 3, eerste oplage	ISBN 3-928405-07-1	DM 16,-
handleiding deel 1	ISBN 3-928405-02-0	DM 10,-
cassette bij deel 1	ISBN 3-928405-01-2	DM 10,-
cassette bij deel 2	ISBN 3-928405-04-7	DM 15,-

Alle delen zijn bij het onderstaande adres verkrijgbaar.

VERTRIEB: MEWI - Verlag, Am Wohnpark 7,
2730 Zeven-Wistedt
Telefon: 04281 / 3935

Termine

Theater van het Oosten (Arnhem) spielt Marga Minco

Das *Theater van het Oosten* (Arnhem) spielt unter der Regie von Leonard Frank eine von der Autorin Marga Minco selbst erstellte Bühnenfassung ihres gleichnamigen Romans *Een leeg huis*. Das Ensemble gastiert mit dieser Inszenierung im April und Mai 1992 in einer Reihe von grenznahen Städten, u. a. Maastricht (22. 4.) Nijmegen (24. 4.), Zwolle (1. 5.), Almelo (3. 5.), Arnhem (5. 5.), Venlo (7. 5.) und Ede (8. 5.). Weitere Informationen: Theater van het Oosten, Arnhem, Tel.: 0031-85-437655.

U.K.

**Aus rechtlichen Gründen stehen einige Inhalte
der Seite 162 nicht im Open Access zur
Verfügung.**

Louk HAGENDOORN, Wederzijdse stereotypen van Duitsers, Belgen en Nederlanders in een Europese context	88
Wim HOTTENTOT, Vreugde en verdriet van Vlaanderen. Nederland en het jongste Vlaamse proza	73
J. M. M. RITZEN, De rol van het Nederlands in de wetenschappelijke communicatie	19
Patric VANHULLE, Met andere ogen. Hoe zien de Vlamingen de Duitsers en de Nederlanders?	102
Willi WEYERS, Politische Zeichner in den Niederlanden. I. Stefan Verwey	1

BERICHTE

Johan CRASEMAN, Wereldwijde 'taalunie' moet bedreigd Nederlands redden	128
Heinz EICKMANS, Bestseller Nooteboom – „Sieh da, die Holländer haben einen solchen Autor!“	132
Fremdsprachen am Arbeitsplatz	120
Hans HANTKE, Erster deutsch-niederländischer Studiengang International Business mit Doppeldiplomierung zwischen Dortmund und Amsterdam	122
Fritz HOFMANN, Wer ist PETRA?	24
Hajo HÜLSDÜNKER, Kolloquium des FMF-Niedersachsen in Osnabrück	29
Paul-Wolfgang JAEGER, Niederländischunterricht im Bundeswettbewerb Fremdsprachen	25
Josef KEMPEN, Unbekannte Nachbarn in Altkanzler Schmidts Memoiren	27
Helena KNOPP-TIEBEN, LINGUA – eine Chance auch für den Niederländischunterricht?	23
Helena KNOPP-TIEBEN e. a., Derde Colloquium voor leraren Nederlands uit de BRD	32
Magdalena MICHAELIS, Niederländisch - Preise für Niedersachsen im Bundeswettbewerb Fremdsprachen	26
Achim MÜLLER, Niederländisch in der Grundschule	126
Adelheid SCHOLTEN, Lebendige Vergangenheit in den Niederlanden	129

BUCHBESPRECHUNGEN

G. Asaert e. a.: Antwerpen und Deutschland (L. van Doorslaer)	138
L. Beheydt/T. Wieers: Elementair Woordenboek Nederlands (H. Eickmans)	146
H. Bister-Broosen, Sprachwandel im Dialekt von Krefeld (H. Niebaum)	46

E. Boesten/W. Weyers (Hg.): Niederlande. Ein Reisebuch (H. Beelen)	48
B. Donaldson: Beyond the dictionary in Dutch. (V. Wenzel)	42
L. van Doorslaer (Hg.): Niederländische Literatur im Spiegel niederländischer Kultur (L. Artois)	39
P. van Hauwermeiren/F. Simonis: Waar Nederlands de voertaal is (H. Beelen) . . .	140
Th. Hermans (ed.): Poëzie van 1920 tot nu (P. W. Jaegers)	43
D. Hoppenbrouwers: Het regiolect: van dialect tot Algemeen Beschaafd (F. Veldman)	145
Jahrbuch der Felix Timmermans-Gesellschaft 1/1990 und 2/1991 (H. Eickmans) . . .	150
G. Janssens/H. J. van Isselroy: Retour Brussel-Amsterdam (H. Beelen)	140
JUNI-special: Niederländische Literatur (H. Eickmans)	147
P.-E. Knabe (Hg.): Das Königreich Belgien (J. Goossens)	136
A. Lefevre (ed.): Poëzie van 1720 tot 1920 (P. W. Jaegers)	43
Nachbarland Niederland (H. Eickmans)	144
K. Renckstorff/J. Janssen (red.): Erger dan Duitsers (P. W. Jaegers)	49
H. Rombouts: Vloeiend Vlaams (J. Crasemann)	44
H. van Uffelen (Hg.): Zeitkristalle. Erzählungen aus de Niederländischen (H. Wallmann)	147
G. van Voeren: Veltmans en Overmaas (L. Kremer)	50
D. van Wissen: De Dikke Van Dale is mijn beste vriend (J. Crasemann)	45
Zentrum für Niederlande-Studien – Jahrbuch 1/1990 (M.-Th. Leuker)	142
Kurz angekündigt	51/152
Chronik: Niederländische Literatur in deutscher Übersetzung	53/153
Neue Bücher	58/158
Zeitschriftenübersicht	60
Mitteilungen und Hinweise	34-38/134-135
Aus der Fachvereinigung	65
Neue Mitglieder	69
Termine	162
Mitarbeiter an diesem Heft	72/162
Inhalt Jahrgang 6/1991	163

Kurz angekündigt: D. Bouman-Noordermeer e. a.: *Beter Nederlands 2*; W. Uitterhoeve (red.): *De staat van Nederland*; F. Petri e. a.: *Geschichte der Niederlande* (H. Beelen) 152

Chronik: Niederländische Literatur in deutscher Übersetzung (M. Bahlke/H. Eickmans)	153
Neue Bücher	158
Termine	162
Mitarbeiter an diesem Heft	162
Inhalt Jahrgang 6/1991	163

INHALT

Wim HOTTENTOT, Vreugde en verdriet van Vlaanderen. Nederland en het jongste Vlaamse proza	73
Louk HAGENDOORN, Wederzijdse stereotypen van Duitsers, Belgen en Nederlanders in een Europese context	88
Patric VANHULLE, Met andere ogen. Hoe zien de Vlamingen de Duitsers en de Nederlanders?	102

BERICHTE

Fremdsprachen am Arbeitsplatz	120
Hans HANTKE, Erster deutsch-niederländischer Studiengang International Business mit Doppeldiplomierung zwischen Dortmund und Amsterdam	122
Achim MÜLLER, Niederländisch in der Grundschule	126
Johan CRISEMAN, Wereldwijde 'taalunie' moet bedreigd Nederlands redden .	128
Adelheid SCHOLTEN, Lebendige Vergangenheit in den Niederlanden	129
Heinz EICKMANS, Bestseller Nooteboom – „Sieh da, die Holländer haben einen solchen Autor!“	132

MITTEILUNGEN UND HINWEISE

Bundeskongress des Fachverbandes Moderne Fremdsprachen	134
Kummerkasten: flämisch-holländisch-niederländisch	135

BUCHBESPRECHUNGEN

P. E. Knabe (Hrsg.) : Das Königreich Belgien (J. Goossens) 136 / G. Asaert u. a.: Antwerpen und Deutschland (L. Van Doorslaer) 138 / P. van Hauwermeiren, F. Simonis: Waar Nederlands de voertaal is. Nederland- en Vlaanderenkunde; G. Janssens, H. J. Vanisselroy: Retour Brussel-Amsterdam (H. Beelen) 140 / Zentrum für Niederlande-Studien Jahrbuch 1/1990 (M.-Th. Leuker) 142 / Nachbarland Nederland (H. Eickmans) 144 / C. Hoppenbrouwers: Het regiolect: van dialect tot Algemeen Nederlands (F. Veldman) 145 / L. Beheydt, T. Wieers: Elementair Woordenboek Nederlands (H. Eickmans) 146 / H. Van Uffelen (Hg.): Zeitkristalle. Erzählungen aus dem Niederländischen (H. Wallmann) 147 / Juni-special: Niederländische Literatur (H. Eickmans) 148 / Jahrbuch der Felix Timmermans-Gesellschaft 1/1990 u. 2/1991. (H. Eickmans) 150

Fortsetzung 3. Umschlagseite

ISSN 0936-5761